

DE VREEMDE ANDER

Een conceptuele verkenning vanuit drie perspectieven van goede zorg voor de natuur ter
verruiming van het analyse- en handelingskader van de publieke gezondheidszorg

Beeld uit de film 'Free Solo' (Chin & Vasarhelyi, 2018).

Wilco van der Meer

Afstudeerscriptie Zorgethiek & Beleid

Eerste scriptiebegeleider: Dr. Vivianne Baur

Tweede scriptiebegeleider: Dr. Alistair Niemeijer

Examinator: Prof. Dr. Carlo Leget

Universiteit voor Humanistiek

15 juni 2020

Samenvatting

Het klimaatvraagstuk staat hoog op de mondiale politiek-economische en maatschappelijke agenda. Het klimaatakkoord van Parijs¹ (2015) toont aan dat de wereldgemeenschap voor een grote opgave staat om onder andere de uitstoot van broeikasemissies te reduceren. Het debat over emissiereductie loopt langs twee lijnen. Ten eerste de *Green Deals* politiek waarbij vastgehouden wordt aan economische groei. Ten tweede een analyse van de filosofische aannames hoe natuur en cultuur zich tot elkaar verhouden. De nadruk in deze scriptie ligt op het tweede perspectief.

Het werkveld van de publieke gezondheidszorg (PGZ) is gericht op de preventie van collectieve gezondheidsrisico's en gezondheidsbevordering. Klimaatverandering is één van de thema's waarop geacteerd wordt. Ik stel in de probleemduiding dat het analyse- en handelingsperspectief van de PGZ smal en technocratisch is, terwijl het klimaatvraagstuk breed en waardegeladen is. Dit zogenaamde *concern* vormt de springplank naar een waardegeladen conceptuele analyse van de betekenis van goede zorg voor de natuur vanuit drie verschillende conceptuele perspectieven en, vanuit dit verruimde begrip, van het analyse- en handelingsperspectief van de PGZ.

In hoofdstuk 3 analyseer ik eerst de diverse elementen van het contextueel bedoelde begrip natuur. Ik beweeg in dit hoofdstuk van een premodern beeld van de natuur naar het complexiteitsdenken. Vervolgens zet ik in op de analyse van drie waardeperspectieven, namelijk: zorghetisch, neoliberal en *enlivenment*. Hoofdstuk 4 staat in het teken van een zorghetische analyse. Het belangrijkste element is dat zorg meer dan menselijk gedacht wordt. Zorg krijgt vorm in een web van afhankelijkheden wat aanzet tot reflecties over de vreemdheid van de (of het) ander(e). In hoofdstuk 5 richt ik mij op het duaal georiënteerde neoliberaal politiek-economische denken. Dit ordenings- en handelingskader is van grote invloed op hoe de mens zich verhoudt tot de directe leefomgeving en de natuur. In hoofdstuk 6 denk ik vanuit een ander politiek-economisch perspectief. In het *enlivenment* denken staan leven en levendigheid centraal. Leven wordt breed gedacht. Het begrijpen van de verhouding tussen de menselijke en niet-menselijke (levende) natuur neemt een centrale plek in. In hoofdstuk 7 synthetiseer ik de diverse elementen van de drie waardeperspectieven in een conceptueel kader.

In hoofdstuk 8, het tweede deel van de scriptie, laat ik het conceptueel kader en

¹ Website bezocht op 15 mei 2020 [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/?uri=CELEX:22016A1019\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/?uri=CELEX:22016A1019(01))

richtinggevende concepten van de PGZ, gerelateerd aan het klimaatvraagstuk, met elkaar in dialoog treden. Ik probeer hiermee het analyse- en handelingsperspectief van de PGZ vanuit een verruimd begrip te duiden.

Hoofdstuk 9 vormt het afsluitende concluderende deel. Goede zorg voor de natuur wordt begrepen in termen van een relationeel, gedecentreerd en verweven geheel van menselijk en niet-menselijk leven waarbij het (h)erkennen van de vreemde ander kan aanzetten tot verruiming van het analyse- en handelingsperspectief van de PGZ. Dit oriëntatieperspectief moet geduid worden als ruimtescheppend voor alternatieve waardekeuzes in dialoog met de meer gangbare.

Voorwoord

Op het voorblad ziet u een beeld uit de documentaire *Free Solo* (Chin & Vasarhelyi, 2018). Alex Honnold (1985) beklimt zonder touwen Al Captain, een 900 meter hoge massieve granieten wand in de Verenigde Staten van Amerika. Hiervoor is een constante concentratie en dialoog tussen de klimmer en het steen nodig. Alleen door mét het graniet en de berg te zijn kan de top veilig behaald worden. In beeldende termen verwoord ‘danst’ de klimmer in een wederkerige dynamiek met het ‘vreemde’ steen.

Vreemdheid is een belangrijk thema in de conceptuele verkenning die voor u ligt. Is de ander kenbaar voor mij? Is de ander kenbaar voor mij als die meer dan menselijk gedacht wordt? Deze vragen zijn van belang bij een oriëntatie over goede zorg voor de natuur. Ik verhoud mij immers constant tot mezelf en een (het) ‘ander(e)’.

Bovenstaande oriëntatie geldt ook voor het werkveld van de PGZ dat zich richt op de preventie van gezondheidsrisico’s en het promoten van gezond gedrag. De impact van klimaatveranderingen op de gezondheid, naast andere thema’s, is een belangrijk *public health issue* waar de PGZ zich mee bezig houdt. Het klimaatvraagstuk is complex, breed, waardegeladen en ‘vreemd’. In deze conceptuele verkenning probeer ik elementen aan te dragen voor het openen van ‘nieuwe’ (waardegeladen) ruimten voor de analyse- en handelingsperspectieven in de PGZ.

Het struinen door het conceptuele ‘oerwoud’ was inspirerend en soms zwaar. Alleen lukt dat niet. Een richtinggevende ondersteuning is essentieel geweest tijdens het hele schrijfproces. Speciale dank gaat uit naar mijn eerste scriptiebegeleider Dr. Vivianne Baur voor het op zeer betrokken en kritische wijze volgen van dat proces. Daarnaast wil ik Dr. Alistair Niemeyer (tweede begeleider) en Prof. Dr. Carlo Leget (examinator) bedanken voor hun betrokkenheid in het begin van de ‘wandeling’. Dank ook aan Marijke Melissen (medestudent UvH) en mijn collega’s Annegreet Wubs en Martje Folkertsma voor hun feedback. En natuurlijk richt ik mij tot Núbia, Carmem en Johan die mij vele keren en voor vele uren naar zolder hebben zien gaan. Dank voor jullie begrip en geduld.

Inhoudsopgave

Samenvatting 2

Voorwoord 4

Hoofdstuk 1 Problemativering en relevantie 8

1.1 Aanleiding 8

1.2 Maatschappelijke probleemstelling 9

1.3 Wetenschappelijke probleemstelling 11

1.3.1 Inleiding 11

1.3.2 Natuur(cultuur) 11

1.3.3 (Zorg)ethiek 12

1.3.4 Politiek-economisch perspectief 15

1.3.5 *Surplace* 17

1.3.6 Publieke gezondheidszorg (PGZ) 18

1.4 Vraagstelling 19

1.5 Doelstelling 20

Hoofdstuk 2 Methode en kwaliteitscriteria 21

2.1 Zoekstrategie 21

2.2 Schrijf- en analyse proces 21

2.3 Kwaliteitscriteria 21

Hoofdstuk 3 Natuur(cultuur) 23

3.1 Inleiding 23

3.2 Moderniteit, een controversieel begrip 23

3.3 De natuur(cultuur) vanuit een premodern perspectief 24

3.4 De natuur(cultuur) vanuit een klassiek moderniteitsperspectief 26

3.5 Het klassiek moderniteitsperspectief onder druk 27

3.6 Complexiteits- en systeemdenken 28

3.7 kritische reflectie en conclusie 29

Hoofdstuk 4 Een (zorg)ethisch perspectief 31

4.1 Inleiding 31

4.2 Zorg in een meer dan menselijke wereld 32

4.3 Contextualisering van zorg 35

4.4 Zorgnegatie of een zorgverplichting? 37

4.5 Zorg als handelingsgerichte praktijk 39

4.6 kritische reflectie en conclusie 40

Hoofdstuk 5 Een neoliberaal politiek-economisch perspectief 42

5.1 Inleiding 42

5.2.1 Dualisme 42

5.2.2 Homo-economicus 43

5.3 Vrijheid van keuze 44

5.4 Ontwikkelingen in neoliberaal denken: economische groei (en de logica van de markt) 46

5.5 kritische reflectie en conclusie 49

Hoofdstuk 6 *Enlivenment* als politiek-economisch perspectief 51

6.1 Inleiding 51

6.2 De uitdagingen van het antropoceen: duurzaamheid of *enlivenment* als kompas? 52

6.3 *Enlivenment*: een web van verbondenheid 54

6.4 Poëtische objectiviteit en (empirische subjectiviteit) 56

6.5 *Enlivenment* en behoeften 57

6.6 kritische reflectie en conclusie 59

Hoofdstuk 7 Synthese 62

7.1 Inleiding 62

7.2 Samenvattende tabel en het conceptueel kader 62

Hoofdstuk 8 De PGZ in een ruimer perspectief 67

8.1 Inleiding 67

8.2 Publiek, publieke gezondheid, gezondheidsrisico's en technocratie 67

8.3 Reflectie op de PGZ vanuit het conceptueel kader en sleutelbegrippen van de PGZ 71

Hoofdstuk 9 Conclusies 77

Vervolgonderzoek en beperkende of verrijkende factoren? 79

Slotwoord 80

Literatuur 81

Hoofdstuk 1 Problematisering en relevantie

1.1 Aanleiding

Sinds 1994 ben ik werkzaam in de publieke gezondheidszorg (PGZ). Tussen 1998 en 2000 werkte ik in een gezondheidsproject voor *indigenous people* in het Amazonegebied in Brazilië. Hun leefgebied is wettelijk beschermd. Dit betekent dat toegang tot het gebied alleen mogelijk is met toestemming van een daarvoor bevoegde instantie. Ondanks deze restrictie waren de politiek-economische en sociale invloeden vanuit de ‘reguliere’ maatschappij groot. De leefgemeenschap aan de rand van het beschermde leefgebied veranderde destijds razendsnel door de introductie van het geld en consumptiegoederen waardoor andere afhankelijkheidsrelaties ontstonden. Het alcoholgebruik onder de jonge mannen, naast andere gezondheidsgerelateerde *issues*, nam in die periode significant toe. De lokale gebruiken van de leefgemeenschap ‘hoog’ aan de rivier, waar weinig invloed van ‘buitenaf’ was, bleven intact. Alcohol kreeg er geen plek. Hoe nu met dit soort ontwikkelingen om te gaan? Wat is juist? Moeten de geldende waarden beschermd worden of past een pragmatische aanpak met als doel op gepaste wijze in de vaart der volkeren op te gaan?

Op mondiaal niveau wordt de mens geconfronteerd met het complexe klimaatvraagstuk. Parallel aan het geschetste ervaringsverhaal licht bij dit vraagstuk de samenhang tussen het politiek-economische domein, de PGZ en de ethiek op. Hoe verhoudt het gangbare politiek-economische denkmodel zich tot het klimaatdebat? Wat zijn de daarmee samenhangende gezondheidsrisico’s? Wat is goede zorg voor de natuur?

In mijn werkpraktijk in de PGZ in Nederland herken ik de verbinding tussen de drie domeinen niet als vanzelfsprekend. Daarnaast zijn de analyse- en handelingsperspectieven smal² en technocratisch van aard (Horstman, 2010). In algemene termen betekent technocratie: “(...) *the exercise of political authority by virtue of technical competence and expertise in the application of knowledge*” (Gunnell, 1982, p. 392). De vraagstukken in de PGZ, waaronder het klimaatdebat, zijn echter breed en fundamenteel waardegeladen. Wat betekent intergenerationele rechtvaardigheid bijvoorbeeld in relatie tot mijn werkpraktijk? Het klimaatdebat, waarin grenzen

² Smal is gerelateerd aan de vier filosofische grondperspectieven van wetenschappelijk onderzoek: ontologie, epistemologie, axiologie en methodologie (Cresswell & Poth, 2018). Horstman (2010) gebruikt het begrip ‘instrumenteel’ (zie voetnoot 13). In deze scriptie laat ik ‘smal’ resoneren met ‘ruimte’ in plaats van ‘breed’. Ruimte associeer ik met het openstaan voor meerdere analyse- en handelingsperspectieven. Breedte daarentegen roept meer beperkingen op.

en grensoverschrijdingen centraal staan, roept om een normatieve integrale heroriëntatie over hoe om te gaan met de natuur waarvan iedereen afhankelijk is.

1.2 Maatschappelijke probleemstelling

In een reflectie op het regeerakkoord (2017) spreken drie bestuurskundigen over “*unknown unknowns*” (De Jong, 't Hart, & Van der Steen, 2017, p. 4). Dit hangt samen met de complexiteit van veel maatschappelijke vraagstukken (Van Twist, Van der Steen, & Chin-A-Fat, 2017). De (kern)vraag die volgens De Jong et al. (2017) voorligt is hoe om te gaan met: “(...) ontwikkelingen die de grenzen van bestaande systemen opzoeken en er vaak overheen gaan” (p. 4).

Deze vraag geldt ook voor het klimaatvraagstuk dat, zoals beschreven in paragraaf 1.1, complexe en met elkaar samenhangende politiek-economische-, ethische- en volksgezondheidsvragen en discussiepunten oproept. In de kern draait het bij dit vraagstuk om hoe ‘we’ de aarde toekomstbestendig en op een rechtvaardige manier ‘met elkaar’ kunnen blijven delen (Putters, 2019; Vanhille, Goedemé, & Verbist). Dit vraagt om een fundamenteel en breed maatschappelijk debat over de gangbare ordeningsprincipes.

Het mondiaal politiek-economische discours wordt bepaald door het neoliberale gedachtegoed (Raworth, 2017; Van der Heijden, 2017). Dit politiek-economische perspectief wordt gekenmerkt door het vrijemarktdenken en minimale overheidsbemoeienis (Taylor & Gans-Morse, 2009). Daarnaast is economische groei, een indicator voor de toename van economische activiteiten in vergelijking met een eerder meetpunt, een belangrijk uitgangspunt (Raworth, 2017). In 1972 schreef de Club van Rome³ dat er ‘Grenzen aan de Groei’ zijn. Met andere woorden, economische groei is begrensd omdat, naast andere redenen, de daarvoor benodigde grondstoffen eindig zijn. Tegelijk zorgt een groeiend aanbod van en vraag naar goederen en diensten voor een stijgende uitstoot van broeikasgassen⁴, zoals koolstofdioxide (International

³ Website bezocht op 24 februari 2020 <https://historiek.net/club-van-rome-grenzen-aan-de-groei-1972/80577/>

⁴ “De uitstoot van broeikasgassen, waaronder CO₂, leidt tot een steeds hogere concentratie van die gassen in de atmosfeer. Deze broeikasgassen houden de door de aarde uitgestraalde warmte vast. Doordat de laatste anderhalve eeuw (sinds het begin van de industriële revolutie) steeds meer broeikasgassen worden uitgestoten, warmt de aarde steeds verder op. De opwarming in die periode bedraagt ongeveer 1,1 oC, waarvan het grootste deel (0,7 oC) in de laatste veertig jaar heeft plaatsgevonden. In de klimaatwetenschap en binnen de internationale gemeenschap bestaat een grote mate van overeenstemming over het uitgangspunt dat de opwarming van de aarde beperkt moet blijven tot maximaal 2 oC, en volgens de meest recente inzichten zelfs tot maximaal 1,5 oC. Een grotere opwarming van de aarde kan zeer schadelijke gevolgen hebben, zoals extreme hitte, extreme droogte, extreme neerslag, verstoring van ecosystemen waardoor onder meer de voedselvoorziening in gevaar komt, en stijging van de zeespiegel doordat het ijs van gletsjers en van de poolkappen smelt. Ook kan die opwarming leiden tot klimaatomslagen, waarbij

Panel on Climate Change [IPCC], 2018). Het IPCC⁵ (idem) stelt dat er een verband is tussen deze uitstoot en de opwarming van de aarde.

Bovenstaande leidt tot een fundamentele (ontologisch) ethische vraag hoe de mens zich (moet) verhoudt(en) tot de natuur (Weber, 2019; De la Bellacasa, 2017, 2010; Haraway, 2016; Johns-Putra, 2013). Is de mens onderdeel van een web van (natuurlijke) afhankelijkheden of is die daaruit losgeweekt en staat hij er tegenover, ook wel dualisme genoemd?

De relatie tussen gezondheid en klimaat wordt beschreven in een recent rapport van de *The Lancet Commissions* (2020) die een negatief verband leggen tussen de klimaatveranderingen en gezondheidskansen van kinderen.

Het politiek-economisch geladen klimaatdebat loopt langs twee verschillende argumentatielijnen (Hickel & Kallis, 2019). Ten eerste de stellingname dat de maatschappij ‘vergroend’ moet worden in samenhang met en vasthoudend aan economische groei (Ministerie van Binnenlandse Zaken, 2020). Deze positionering is herkenbaar bij de zogenaamde *Green Deals*⁶ aanpak. Ten tweede het standpunt dat de maatschappij anders geordend moet worden met een systeembenadering (Van der Heijden, 2017; Klaver, 2015; Van der Wal, 2012). Verondersteld wordt dat het huidige neoliberale markt- en groeidiscours aan een relativering en revisie toe is.

De eerstgenoemde *Green Deals* benadering voert de boventoon in het huidige klimaatdebat. Verduurzaming van de economie moet vorm krijgen door de inzet van ‘groene’ technieken, zoals windturbines, zonnepanelen en de aan- en verkoop van emissierechten. Politieke en bestuurlijke besluitvorming vinden plaats langs technocratisch georganiseerde compartimenten waarbij de overheid, wetenschapsinstellingen en marktpartijen met elkaar verstrengeld zijn (Tielbeke, 2019; Van der Heijden, 2017).

Door deze insteek is er in het politiek-economische debat weinig ruimte voor de fundamentele (ontologisch) ethische aspecten van het klimaatvraagstuk (Raworth, 2017; Van der Wal, 2012; Haywarth, 1995). Heeft de mens een verantwoordelijkheid voor de niet-menselijke natuur en hoe verhoudt die zich daartoe?

het klimaat op aarde of gebieden op aarde abrupt en ingrijpend verandert (zogeneten ‘tipping points’). Door dit alles worden de levens, het welzijn en de woonomgeving van velen bedreigd, wereldwijd en ook in Nederland. Die gevolgen doen zich voor een deel nu al voor” (Hoge Raad der Nederlanden, 20 december 2019).

⁵ Website bezocht op 16 februari 2020 <https://www.ipcc.ch/2018/10/08/summary-for-policymakers-of-ipcc-special-report-on-global-warming-of-1-5c-approved-by-governments/>

⁶ Website bezocht op 13 februari 2020 <https://www.greendeals.nl/>

De smalle en technocratische benadering van klimaatvragen is niet alleen herkenbaar in het politiek-economische perspectief maar ook in het analyse- en handelingskader van de PGZ. Hoe verhoudt klimaatverandering zich bijvoorbeeld tot economische en sociale ongelijkheid? De socioloog Klasien Horstman (2015, 2010) stelt dat er in de PGZ te weinig expliciet aandacht is voor waardegeladen benaderingen. Om echter van betekenis te blijven in de huidige onvoorspelbare en complexe wereld dient het analysekader van de PGZ verruimd te worden (idem; Baylis, Kenny, & Sherwin, 2008).

Samenvattend, het klimaatvraagstuk hangt op een fundamentele wijze samen met hoe de mens met de niet-menselijke natuur omgaat. De PGZ heeft een belangrijke maatschappelijke taak, publieke gezondheidspreventie. Deze werkwijze acteert op *public health issues*: waaronder de consequenties van klimaatveranderingen. Het bestaande analyse- en handelingsperspectief is echter smal. In deze scriptie wil ik een bijdrage leveren aan het creëren van ‘nieuwe’ waardegeladen ruimten in de PGZ. Maatschappelijk relevante publieke gezondheidszorgthema's, zoals het klimaatvraagstuk, kunnen daarmee vanuit een ruimer perspectief doordacht worden wat mogelijk positief bijdraagt aan de betekenis- en uitvoeringskaders van de werkwijze. Ik doe dat door een samenhangend conceptueel beeld tussen het politiek-economische denken en een (zorg)ethisch perspectief te construeren.

1.3 Wetenschappelijke probleemstelling

1.3.1 Inleiding

In deze paragraaf problematiseer ik de waardeperspectieven van de scriptie vanuit een theoretische insteek. Dit zijn achtereenvolgens natuur(cultuur) (§1.3.2), (zorg)ethiek (§1.3.3), neoliberalisme en *enlivenment* (§1.3.4) en PGZ (§1.3.6). Ik bouw hiermee, vanuit een theoretisch perspectief, voort op de in de maatschappelijke probleemstelling veronderstelde samenhang tussen de genoemde waarderichtingen.

1.3.2 Natuur(cultuur)

Het klimaatvraagstuk is onder andere gelieerd aan de kwestie wat (goede zorg voor de) natuur betekent. Natuur is een veelledig begrip dat begrepen kan worden door het gradueel af te zetten tegen cultuur (Latour, 1993). Aan de ene extreme kant definieert de mens zich volledig overeenkomstig met alle andere levensvormen op aarde. Met andere woorden, de mens is gelijk

aan een slak of gras. Er treedt een volledige versmelting op met de niet-menselijk natuur. Aan de andere extreme kant ziet de mens zich als compleet cultureel. Oftewel, de mens is geen onderdeel van de niet-menselijk natuur, staat er los van en heeft zijn eigen symbolische realiteiten geconstrueerd zoals de wetenschappen, de politiek, de economie en de kunsten. Definities van wat natuur is bewegen tussen deze twee extreme zijden.

De veel gebruikte tweedeling tussen premoderniteit en moderniteit kan geprojecteerd worden op het beschreven natuurcultuur continuüm. Deze ordening veronderstelt een (normatieve) lineaire ontwikkelingslijn (Van Eijnatten, Jonker, Ruberg, & Segal, 2013; Latour, 1993). De premoderne mens valt grotendeels samen met de niet-menselijke natuur en de aarde (Van der Wal, 2012). Gaande de tijd krijgt de mens door techniek- en kennisontwikkeling steeds meer grip op de leefomgeving, groeit weg van de aarde en wordt op deze wijze modern (idem).

De geschetste indeling en universeel veronderstelde ontwikkelingslijn zijn echter niet onomstreden (Van Eijnatten et al., 2013). Het wordt onder andere als eurocentristisch geduid (idem). De wereld kent immers vele samenlevingsvormen voor wie dominantie over- en onafhankelijkheid van de natuur, geduid als modern, niet het doel is (Powys Whyte & Cuomo, 2016). Ik herpak de controverse tussen premoderniteit en moderniteit en de verschillende natuurbeelden in hoofdstuk 3.

1.3.3 (Zorg)ethiek

In paragraaf 1.3.2 is aandacht besteed aan het natuurbegrip. Goede zorg daarvoor, in het licht van het klimaatdebat, werd in de eerste zin tussen haken gezet. Ik richt me in deze paragraaf op dat aspect.

Wat goede zorg voor de natuur betekent is een normatieve vraag dat een ethisch geladen denkraam behoeft. Het klimaatvraagstuk, benaderd als een verdelingsvraagstuk, roept op tot nieuwe en duurzame verbindingen. Zorgethiek anders dan het deontologisch, utilistisch en deugdethisch waardeperspectief, plaatst relationaliteit in het centrum van een ethische analyse en is daarom relevant als denkkader (Tronto, 1993, 2013). De inhoud van goede zorg wordt langs dialogische weg verhelderd (idem; Van Dartel, 2018). Iedere nieuwe situatie vraagt om een attente, verantwoordelijke, competente en responsieve houding om de inhoud van goede zorg te bepalen (Tronto, 1993). Deze insteek geeft een platform voor een breed maatschappelijk debat. Daarnaast is het van belang dat (goede) zorg midden in een politiek-economisch krachtenveld

wordt gedacht (idem, 2013). Wie zorgt ervoor wie, wanneer en binnen welke sociaaleconomische omstandigheden is een politiek-economisch geladen vraag. (Goede) zorg voor de natuur kan daarbij aanzetten tot het doordenken van ‘nieuwe’ en alternatieve (politiek-economische) handelingsperspectieven.

Samenvattend sluiten de zorgethische aspecten relationaliteit en dialoog en de politiek-economische inbedding van de zorgethiek goed aan bij de inhoud van het klimaatdebat en wat ‘goede zorg’ voor de natuur zou kunnen betekenen.

Tronto en Fisher (1993) definiëren zorg als:

A-species activity that includes everything that we do to maintain, continue, and repair our ‘world’ so that we can live in it as well as possible. That world includes our bodies, and our environment, all of which we seek to interweave in a complex, life-sustaining web. (p. 103)

Ondanks het feit dat Tronto (1993, 2013) stelt dat zorg “*is not restricted to human interaction*”, besteedt ze in haar boeken *Moral Boundaries* en *Caring Democracy* voornamelijk aandacht aan het intermenselijke karakter daarvan (p. 103). Parallel aan deze observatie bevat de bovenstaande definitie elementen die kunnen aanzetten tot een antropocentrische zorgopvatting. Tronto & Fisher (idem) gebruiken het persoonlijke- en bezittelijke voornaamwoord “*we*” en “*our*” om te bepalen wiens zorg het betreft. Met andere woorden, zorg voor de niet-menselijke en de niet-levende natuur lijken niet expliciet op de voorgrond te staan. De problemen rond klimaatveranderingen tonen aan dat goede zorg daarvoor, naast intermenselijke zorg, expliciet aandacht behoeft.

De onderzoekers Maria Puig da la Bellacasa (2010, 2017), Adeline Johns-Putra (2013) en Donna Haraway (2016) pakken het natuurcultuur vraagstuk (in relatie tot goede zorg voor de natuur) wel expliciet op. Zij doen dat respectievelijk vanuit elkaar theoretisch overlappende zorgethische, nieuw materialistische en post-humanistische perspectieven. Dit zijn belangrijke denkrichtingen om verder op in te zoomen. Het decentreren van het menselijk handelen is namelijk een belangrijk denkmotief in hun werk. Deze ‘beweging’ zet aan tot vragen of de niet-menselijke natuur gekend kan worden en wat dat vervolgens betekent voor goede zorg voor de natuur (Johns-Putra, 2013).

Om het expliciete belang van zorg voor de menselijke en niet-menselijke natuur te benadrukken herdefinieert (decentreert) De la Bellacasa (2017) de definitie van zorg van Tronto & Fisher (1993):

Care is everything that is done (rather than everything 'we' do) to maintain, continue, and, repair 'the world' so that all (rather than 'we') can live in it as well as possible. That world includes ... all that we seek to interweave in a complex, life-sustaining web.
(p. 161)

Deze aangepaste definiëring van zorg geeft expliciet ruimte voor het denken over meer dan menselijke werelden. Het persoonlijk- en bezittelijk voornaamwoord “we” en “our” in de definitie van Tronto & Fisher (1993) zijn vervangen door de generieke term “all” (De la Bellacasa, 2017, p. 161). Daarnaast wordt er na “includes” ruimte opengelaten (idem).

De zorginsteek van De la Bellacasa (2017) is bruikbaar in deze scriptie als een referentiepunt om te overwegen of er sprake is van goede zorg (voor de natuur). Ten eerste wordt zorg geplaatst in een verweven web waarin de omgeving wordt meegedacht (idem). Dit geeft een platform om de relatie tussen de mens, de niet-menselijke en de niet-levende natuur te bespreken (idem). Dit wordt ook wel het ontologische vraagstuk genoemd. Ten tweede worden normatieve aanknopingspunten geformuleerd (“maintain, continue, and repair”/ “as well as possible”) waartegen (goede) zorg (voor de natuur) afgezet kan worden (idem, p. 161). Ten derde wordt zorg niet alleen begrepen als een ethisch standpunt maar vooral als iets dat gedaan moet worden (De la Bellacasa, 2017, 2010). Zorg materialiseert zich in handelingspraktijken die zich vormen in een complex maatschappelijk krachtenveld (Vosman & Niemeijer, 2017; Tronto, 1993). Het lichamenlijk uitstaan in de wereld krijgt hiermee een belangrijke plek.

Ik werk de geschetste (zorg)ethische discussies over goede zorg voor de natuur, getriggerd door het klimaatdebat en nodig voor het verruimen van het analyse- en handelingsperspectief in de PGZ, verder uit in hoofdstuk 4.

1.3.4 Politiek-economisch⁷ perspectief

Politiek-economische interventies bepalen in belangrijke mate hoe de mens zich tot de leefomgeving verhoudt en daar zorg voor draagt. Blijft de mens gebruik maken van fossiele brandstoffen of wordt er naar alternatieve energiebronnen of uitgangspunten gezocht? Onderstaand besteed ik aandacht aan het dominante neoliberale gedachtegoed en alternatieve politiek-economische perspectieven.

Neoliberalisme

In paragraaf 1.2 stelde ik dat het mondiaal politiek-economische denken wordt bepaald door het neoliberale gedachtegoed (Van der Heijden, 2017; Tronto, 2013, 1993). Het is daarom belangrijk dit ordenings- en handelingsperspectief kort te belichten.

Sinds de jaren negentig van de vorige eeuw is neoliberalisme een veel gebruikt en onderzocht waardeperspectief in de wetenschappelijke literatuur (Taylor & Gans-Morse, 2009). Normaliter betekent dit dat er intensief wordt gedebatteerd over de betekenissen van de gerelateerde begrippen. Taylor en Gans-Morse (idem) constateerden, na inhoudelijk onderzoek van 148 wetenschappelijke artikelen gepubliceerd in de periode tussen 1990 en 2004, drie specifieke aspecten bij het gebruik van de term neoliberalisme. Ten eerste heeft het vaak een negatieve en ideologisch geladen connotatie. Hiermee wordt bedoeld dat vooral de tegenstanders van de neoliberale politiek het construct gebruiken. Zij positioneren zich onder andere tegen een allesomvattende marktwerking als ordeningsprincipe van de samenleving. Ten tweede wordt neoliberalisme niet goed gedefinieerd in de wetenschappelijke literatuur. In 69% van de onderzochte artikelen vonden de twee onderzoekers geen definitie. Ten slotte is geconstateerd dat het construct op uiteenlopende onderzoeksterreinen wordt gebruikt, namelijk: economische hervormingspolitiek, ontwikkelingspolitiek, ideologisch en paradigmatisch.

⁷ Het concept politiek-economisch wordt als eenheid gebruikt. De markt van vraag en aanbod is in het neoliberale denken het maatschappelijk ordenend mechanisme bij uitstek (Raworth, 2017). Gesteld wordt dat de markt zelfordenend is en een natuurlijk karakter heeft (idem). Tronto (2013) schrijft echter dat markten ook bescherming nodig hebben. Te veel actiebereidheid onder werknemers voor betere arbeidsomstandigheden kan de markt verstoren. De markt behoeft zorg (idem). Hiermee wordt de economie in een politiek en ethisch discours getrokken. Het begrip politiek-economisch is een alomvattend ideologisch geladen construct, geen natuurlijk fenomeen, over hoe de samenleving geordend moet worden (Van der Heijden, 2017).

Elementen die op het terrein van de hervormingspolitiek worden gehanteerd zijn: deregulatie van de kapitaalmarkten, privatisering van staatseigendom en het loslaten van prijscontrole. Ontwikkelingspolitiek staat in het teken van het groeidenken en de verhoudingen tussen de overheid en de samenleving. Vanuit een ideologisch perspectief draait het voornamelijk om het begrip ‘vrijheid’. Hoe kan de vrijheid van de burgers worden gemaximaliseerd en wat betekent dat voor de samenleving? De paradigmatische benadering richt de blik op metatheorieën zoals de homo-economicus als een rationeel handelend en naar maximale nut strevend individu.

Samenvattend kan worden gesteld dat het onderzoek van Taylor en Gans-Morse (2009) aantoont dat neoliberalisme een diffuus waardeperspectief is. In deze scriptie kies ik voor een eclectische benadering. Dit betekent dat ik van de vier genoemde onderzoeksterreinen de kerngedachten uitwerk die van belang zijn voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag (zie hoofdstuk 5). Dit zijn achtereenvolgens: dualisme en het neoliberale mensbeeld als de homo economicus (paradigmatisch), vrijheid en keuze (ideologisch) en economische groei (ontwikkelingspolitiek) in samenhang met het marktdenken (hervormingspolitiek).

Alternatieve politiek-economische zienswijzen

Zijn er naast het dominante neoliberale gedachtegoed ook alternatieve politiek-economische zienswijzen? Raworth (2017) beschrijft aan de hand van het donutmodel dat er grenzen aan de economische groei zijn. De veilige economische ruimte voor de mensheid bevindt zich tussen een ecologisch plafond en een fundamentele sociale basis, zoals toegang tot voedsel en huisvesting. Boven het plafond dreigt planetaire degradatie en onder de sociale basis menselijke uitsluiting.

Preatorius (2015) plaatst zorg, net als Tronto (2013, 1993), in het centrum van het politiek-economische denken. Zij (2015) besteedt in haar essay *The Care-Centered Economy* aandacht aan de zorgrelatie tussen de mens en de natuur. De meeste aandacht gaat echter uit naar het opheffen van de zorgdichotomie tussen de man en de vrouw.

De *commons* economie: “(...) *integrate economic production, social cooperation, personal participation and ethical idealism into a single package*” (Boiler, 2014, p. 4). Zelfhulp

in samenhang met collectief denken en handelen staan op de voorgrond. Het *enlivenment*⁸ perspectief en de *commons* economie verwijzen over en weer naar elkaar (Weber, 2019; Boiler, 2014).

De bioloog en filosoof Andreas Weber (2019, 2016, 2010) richt zich vanuit een ecologisch holistisch perspectief op de verhouding tussen de mens en de natuur. Dit perspectief, gemunt als *enlivenment*, staat in dat opzicht diametraal tegenover de dichotome neoliberale ontologie en is daarom relevant om dieper op in te zoomen (zie hoofdstuk 6). De mens positioneert zich, zo stelt Weber (idem), niet tegenover de dode en betekenisloze natuur maar is er een onderdeel van, is ermee verweven. De wereld is fundamenteel relationeel ingericht. Relationaliteit wordt breed begrepen. De materiele- en niet-menselijke natuur zijn ook (lichamelijke) betekenisdragers en verhouden zich tot elkaar en de mens. Levendigheid (of leven) is een wederzijdse transformatie waarbij subjectiviteit en (lichamelijke) waarde-expressies centraal staan. Deze realiteit is complex, paradoxaal en open en kan daarom niet gereduceerd worden tot causale ketens, noch tot dichotomieën. Weber (idem) sluit het rationeel empirisme echter niet buiten. *Enlivenment* wordt aanvullend hieraan begrepen.

Het is belangrijk te realiseren dat het non-duale *enlivenment* denken niet op zichzelf staat. Het is onder andere ook herkenbaar in niet-westerse ethiekbenaderingen zoals *indigenous ethics* (Powys Whyte & Cuomo, 2016).

1.3.5 Surplace⁹

In Paragraaf 1.1 stelde ik dat het klimaatdebat, waarin grenzen en grensoverschrijdingen centraal staan, roept om een normatieve integrale heroriëntatie over hoe om te gaan met de natuur waarvan iedereen afhankelijk is. Deze perspectiefwisseling heb ik gekoppeld aan de werkpraktijk van de PGZ dat moet acteren op de consequenties van klimaatveranderingen. De analyselijnen in de PGZ zijn echter smal en technocratisch -zie paragraaf 1.3.6-.

Om deze reden heb ik in paragraaf 1.3 aanvullende waardeperspectieven

⁸ *Enlivenment* is gemunt door Heike Löschman, directeur van de Heinrich Böll Stichting, Tunis, Tunesië en theoretisch uitgewerkt door Andreas Weber (Weber, 2019, 2013). *Enlivenment* en *Enlightenment* hebben dezelfde woordstructuur. Dit is expres zo gekozen (idem). De verlichting, als nieuwe denkwijze, is gekoppeld aan het moderniteitsdenken -zie paragraaf 3.2- en het moderne humanisme (idem). *Enlivenment* is een kritiek op dit gedachtegoed en wordt gezien als een nieuw perspectief op de realiteit (idem).

⁹ Surplace is een term die gebruikt wordt in het baanwielrennen. De wielrenner staat stil en wacht op het strategisch juiste moment om uit de statblokken te schieten.

geproblematiseerd. Ten eerste (§1.3.2) is het natuurbegrip gedacht op het continuüm tussen natuur en cultuur. Dit maakt het begrip dynamisch. Ten tweede (§1.3.3) is (goede) zorg (voor de natuur) ethisch geladen. ‘De’ zorgethiek geeft een centrale plaats aan relationaliteit en de politiek-economische inbedding daarvan en is daarom een bruikbare waarderichting om over (goede) zorg (voor de natuur) na te denken. Ten derde (§1.3.4) bepaalt het politiek-economische denken en handelen voor een belangrijk deel hoe er met de menselijke, niet-menselijke en niet-levende natuur wordt omgegaan. Ik heb daarom twee diametraal tegenover elkaar staande politiek-economische perspectieven geïntroduceerd, neoliberalisme en *enlivenment*.

1.3.6 Publieke gezondheidszorg (PGZ)

Klimaatveranderingen raken de PGZ direct. Extreme hitte leidt bijvoorbeeld tot hittestress¹⁰ dat vooral de gezondheid van kwetsbare ouderen negatief beïnvloedt. Richtinggevende begrippen in de PGZ zijn ‘risico’ en ‘publieke zorg’ (Peeters, 2015; Horstman, 2010). Het risicodenken is gericht op het voorkomen van toekomstige gezondheidsschade: preventie (Peeters, 2015). Het aangrijpingspunt is het gezondheidsrisico in het hier-en-nu dat gekend en beheerst kan worden (idem).

(Volks)gezondheid is een complex begrip. De Wereldgezondheidsorganisatie (WHO)¹¹ stelt dat gezondheid het volledig lichamelijk, psychisch en sociaal welbevinden aangaat. Het Institute of Positive Health (IPH)¹² relativeert dit ambitieuze perspectief en ziet gezondheid als het vermogen om met fysieke, emotionele en sociale levensuitdagingen om te gaan en zoveel mogelijk de eigen regie te voeren.

Bij publieke gezondheidszorg draait het om de gezondheid ‘voor’ het volk. Of is het ‘van’ het volk? Horstman (2010) stelt dat de PGZ langs technische en rationalistische lijnen wordt ingekleurd en daardoor “blind is voor haar eigen (normatieve) werking” (p. 11).¹³ De PGZ richt

¹⁰ Website bezocht op 1 maart 2020 <https://www.rivm.nl/publicaties/ontwikkeling-standaard-stresstest-hitte>

¹¹ Website bezocht op 29 februari 2020 <https://www.who.int/about/who-we-are/frequently-asked-questions>

¹² Website bezocht op 29 februari 2020 <https://iph.nl/positieve-gezondheid/wat-is-het/>

¹³ (in brontekst voetnummer 13) “Vanuit de ethiek heeft Buchanan (2000) erop gewezen dat het primaat van een wetenschappelijke, instrumentele benadering boven een praktische en morele uiteindelijk resulteert in nihilisme. Hij ziet gezondheidsbevordering primair als een morele onderneming. In het wetenschaps- en techniek onderzoek is nadrukkelijk gedemonstreerd hoe feiten en waarden, wetenschap en maatschappij, verweven zijn, en hoe wetenschap zelf een specifieke normatieve onderneming is. Recentelijk hebben auteurs bijvoorbeeld gewezen op de performativiteit van vakgebieden zoals de economie, hetgeen betekent dat economen niet de economische verschijnselen beschrijven, maar deze construeren. Op deze manier zijn economen en financiële specialisten bijvoorbeeld medeverantwoordelijk voor de financiële crisis (Callon et al., 2007; Mackenzie et al., 2007). Op analoge wijze is sprake van performativiteit van gezondheidswetenschappen. Het concept

zich voornamelijk op de consequenties van gezondheidsvragen, zoals een hitteprotocol opstellen. Hoe het klimaatdebat samenhangt met het (politiek-economisch bepaalde) natuur(cultuur) beeld en de (zorg)ethische beïnvloedende factoren krijgt echter minder vanzelfsprekend en expliciet aandacht in de PGZ. Vanuit dit perspectief bezien is een zuivere technische lijn van analyseren in de PGZ te smal. Derhalve beschouw ik dat als een conceptueel tekort.

1.4 Vraagstelling

De hoofdvraag is opgedeeld in twee delen. Het eerste deel betreft een conceptuele analyse van de waardeperspectieven natuur(cultuur), (zorg)ethisch, neoliberalisme en *enlivenment*. Daarnaast bespreek ik hoe de laatste drie genoemde perspectieven zich tot elkaar (kunnen) verhouden als een conceptueel kader. Het begrip natuur(cultuur) is contextueel bedoeld. In het tweede deel vraag ik mij af wat het geschetste conceptueel kader kan betekenen voor de werkwijze van de PGZ. Hier gerelateerd aan het klimaatvraagstuk.

Hoofdvraag deel 1

Wat betekent goede zorg voor de natuur vanuit een zorgethisch perspectief en twee te onderscheiden politiek-economische waarde-kaders (neoliberalisme en *enlivenment* denken) en hoe verhouden die zich tot elkaar als conceptueel kader?

Deelvragen behorend bij de hoofdvraag van deel 1

1a Op welke verschillende manieren wordt de betekenis van het begrip natuur(cultuur) geconceptualiseerd?

1b Wat betekent goede zorg voor de natuur vanuit een zorgethisch waardeperspectief?

1c Wat betekent goede zorg voor de natuur vanuit een liberaal waardeperspectief?

1d Wat betekent goede zorg voor de natuur vanuit een *enlivenment* waardeperspectief?

1e Hoe verhouden de concepten kenmerkend voor een zorgethisch (1b), liberaal (1c) en *enlivenment* (1d) waardeperspectief zich tot elkaar als conceptueel kader?

performativiteit is radicaler dan het concept medicalisering dat ook aandacht vraagt voor de iatrogene effecten van de gezondheidszorg maar wetenschap en techniek zelf goeddeels als black box behandelt” (Horstman, 2010, p.11).

Hoofdvraag deel 2

Wat kan het conceptueel kader betekenen voor de werkwijze van de publieke gezondheidszorg gerelateerd aan het klimaatvraagstuk?

1.5 Doelstelling

De werkwijze van de PGZ acteert onder andere op de consequenties van klimaatveranderingen. Het analysekader is echter smal en technocratisch terwijl het klimaatvraagstuk breed en waardegeladen is. Vanuit dit *concern* doordenk ik de mogelijkheden voor een ruimer, samenhangend en waardegeladen conceptueel perspectief. Ik analyseer hiervoor concepten uit de waardeperspectieven van de (zorg)ethiek, neoliberalisme en *enlivenment* denken en synthetiseer die uiteindelijk in een conceptueel kader. Dit formuleer ik als de interne doelstelling van deze scriptie. Het begrip natuur(cultuur) is contextueel bedoeld.

Het conceptueel perspectief breng ik vervolgens, gerelateerd aan het klimaatvraagstuk, in dialoog met relevante begrippen uit de werkwijze van de PGZ. Ik probeer hiermee elementen op te laten lichten waarmee het analyse- en handelingsperspectief van de PGZ ruimer opgevat kunnen worden. Maatschappelijk relevante *public health issues*, zoals het klimaatvraagstuk, kunnen daarmee vanuit een meerlagig perspectief doordacht worden wat mogelijk positief bijdraagt aan het betekenis- en handelingskader van de werkwijze. Dit beschouw ik als de externe doelstelling van deze scriptie.

Hoofdstuk 2 Methode en kwaliteitscriteria

2.1 Zoekstrategie

Ik heb gebruik gemaakt van een combinatie¹⁴ van de sneeuwbal methode en een meer systematische benadering door relevante termen uit de vraagstelling in te voeren in *Google*, *Worldcat* en *Web of Science*. De sneeuwbal methode begon ik vaak met een dissertatie of boek van een gerenommeerd onderzoeker. Concepten, ideeën en literatuur gebruikte ik vervolgens als een springplank naar een systematischere zoektocht. Ik las de samenvatting en conclusie en bepaalde daarmee of het artikel/boek integraal gelezen moest worden.

2.2 Schrijf- en analyseproces

Wandelend¹⁵ ¹⁶-Reflecterend-Schrijvend.

Het wandelen, wat ik de laatste tijd veel doe, stimuleert mijn gedachteontwikkeling. Het geeft mij ruimte om te reflecteren. De stap van denken naar schrijven is vaak lastig. Ik vat het schrijfproces daarom als een denkproces op (Van Manen, 2015). De teksten ontstaan als het ware gaandeweg. Als ik een basistekst heb, kneed en boetseer ik die door onder andere relevante bronnen en nieuwe associaties toe te voegen waardoor argumentatielijnen (constant) veranderen. Dit doe ik tot dat er een moment van (relatieve) verzadiging is bereikt.

2.3 Kwaliteitscriteria

De onderhavige verkenning is conceptueel van aard. Dit betekent dat er een logische en coherente argumentatielijn van begin- tot eindpunt zichtbaar moet zijn. Daarnaast is een kritische reflectie en feedback op de aangeleverde conceptteksten belangrijk (Roulston & Shelton, 2015). Deze dialoog voer ik met mijn scriptiebegeleiders, de meelezers vanuit mijn werkpraktijk in de PGZ en een medestudent van de Universiteit voor Humanistiek (UvH). Ieder hoofdstuk wordt afgesloten met een kritische reflectie en conclusie. De conclusies zijn op een open, navolgbare en transparante wijze onderbouwd vanuit de wetenschappelijke literatuur. Het criterium ‘openheid’, naast twee andere criteria, is geformuleerd als een kwaliteitsstandaard voor fenomenologisch

¹⁴ Website bezocht op 30 mei 2020 http://cf.hum.uva.nl/nhl/academische%20vaardigheden/wetenschappelijk_onderzoek.htm

¹⁵ Website bezocht op 24 februari 2020 <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/01/31/we-zouden-weer-vijftien-kilometer-per-dag-moeten-lopen-a3988878>

¹⁶ Website bezocht op 2 maart 2020 <https://www.volkskrant.nl/cultuur-media/wandel-en-blijf-gezond-betoogt-shane-o-marahelder-en-overtuigend~bce1dd54/>

wetenschappelijk onderzoek (Van Wijngaarden, Van der Meide, & Dahlberg, 2017). Ten slotte, denk ik bij mijn argumentatie: mee, tegen en om (Vosman & Niemeijer, 2017).

Hoofdstuk 3 Natuur(cultuur)

3.1 Inleiding

Ik richt mij in dit hoofdstuk, corresponderend met deelvraag 1a, op de betekenis van het concept natuur(cultuur). In paragraaf 1.1 stelde ik dat het klimaatvraagstuk aanzet tot een (normatieve integrale) heroriëntatie op hoe om te gaan met de natuur. Ik koppelde dit uitgangspunt aan de werkpraktijk van de PGZ, dat moet acteren op klimaatveranderingen. Het is daarom van belang om in eerste aanleg aandacht te besteden aan het begrip natuur. Natuur wordt gedacht in een dynamische relatie met cultuur (zie §1.3.2). Cultuurontwikkelingen op onder andere het gebied van religie, wetenschap, politiek en economie bepalen hoe de mens de aarde in relatie tot de kosmos duidt (Van Eijnatten et al., 2013).

In paragraaf 1.3.2 problematiseerde ik kort de indeling in de tijdsvakken premodern en modern (natuurbeeld). Ik duid deze controversie verder in paragraaf 3.2. Vervolgens richt ik mij op het premoderne- en klassiek moderne natuurbeeld (§3.3 & 3.4). Daarna stap ik over op een inhoudelijke kritiek op het klassieke moderniteitsbeeld (§3.5). Deze kritiek zet de deur open voor het complexiteitsdenken (§3.6) dat overlap heeft met het zogenaamde premoderne gedachtegoed. Ik besluit dit hoofdstuk met een kritische reflectie en conclusie (§3.7).

3.2 Moderniteit, een controversieel begrip

Zoals gesteld is het gebruik van het begrip moderniteit “*contested*” (Van Eijnatten et al., 2013, p. 3). Het heersende moderniteitsnarratief wordt lineair gedacht en vangt ongeveer aan in de vijftiende eeuw in Europa (Van Eijnatten et al., 2013; Osborne, 1992). Dit is de periode van de Renaissance. Gaande de tijd keert de (Europese) mens zijn rug naar de ‘donkere’ middeleeuwen. In de achttiende eeuw breekt vervolgens de tijd van de Verlichting aan. Verlicht betekent dat de wereld wordt geduid als een: “*mechanism, both rationally comprehensible and empirically researchable, answering obediently to the laws of classical physics*” (Van Eijnatten et al., 2013, p.5). De wetenschappelijke duiding, onderdeel van een breder cultuurcomplex en gericht op beheersing en doorzien van de onderliggende natuurmechanismen, krijgt een prominente plek in de (Westerse) samenleving. De mens stelt zich in toenemende mate op tegenover een beheersbaar gedachte natuur (De Vries, 1995).

De filosoof Bruno Latour (1993) stelt dat moderniteitsdenken een asymmetrische breuk met het verleden inhoudt. Modern denken veronderstelt een: “(...) *a new regime, an acceleration, a rupture, a revolution in time*” (idem, p. 10). Het stabiel veronderstelde verleden wordt overwonnen (idem). Het heeft hiermee een normatieve kwaliteit, in de zin van beter. Daarnaast, doordat de mens zich ‘Verlicht’, meer cultuurwezen wordt, ontstaat er automatisch een nieuwe categorie ‘niet-humaan’. Denk hierbij aan objecten in de natuur, dieren en zogenaamde ‘premoderne’ culturen die de wereld niet vanuit het moderniteitsparadigma benaderen.

De opsplitsing van de realiteit in ‘cultuur’ en ‘natuur’ kan volgens Latour (1993) langs twee lijnen begrepen worden. Ten eerste door een hard verondersteld onderscheid tussen beide begrippen. Deze dichotomie noemt hij “*work of purification*” (idem, p. 11). De mens probeert een zo ‘zuiver’ mogelijk beeld van de realiteit te krijgen door alle niet ter zake doende elementen, zoals spiritualiteit, weg te zuiveren. Ten tweede probeert de moderne mens de realiteit te begrijpen vanuit aparte en van elkaar losstaande domeinen, zoals: politiek, ethiek en wetenschap. Latour (idem) toont echter aan dat alle domeinen met elkaar samenhangen en “*hybrids networks*” vormen (p. 11). Het onderscheid tussen een gesegregeerd en integraal realiteitsbeeld duidt Latour (idem) als de tweede dichotomie. Deze kan overstegen worden door “*work of translation*” (idem, p.11). Met andere woorden, de zogenaamd op zichzelf staande domeinen, waaronder ook de niet-menselijke en niet-levende natuur, worden begrepen als een samenhangend geheel.

Vanuit de bovenstaande contextualisering van het begrip ‘moderniteit’ richt ik mij op de uitwerking van het premodern en klassiek moderne natuurperspectief. Ik houd de bekritiseerde ordening in eerste aanleg aan. Mijn doel is om elementen van verschillende natuurbeelden te traceren die (mogelijk) bruikbaar zijn voor het duiden van de andere waardeperspectieven (zorgethisch, neoliberal en *enlivenment*) en uiteindelijk de verruiming van het analyse- en handelingskader van de PGZ. Na de uitwerking van het complexiteitsdenken herpak ik de kritische blik in de samenvattende conclusie.

3.3 De natuur(cultuur) vanuit een premodern perspectief

De premoderne voorstellings- en bewustzijnsvormen zijn mythisch van aard (Van der Wal, 2012). Mythe is afgeleid van het Griekse begrip ‘mythos’ wat ‘verhaal’ of ‘woord’ betekent. Dit concept heeft een specifiek karakter, namelijk: “(...) een heilig verhaal over de aard, herkomst en

bedoeling van de dingen door verwijzingen naar gebeurtenissen in een oertijd die buiten onze gewone tijd ligt” (idem, p. 41). Religieus geladen rituelen en uitingen zijn alom aanwezig in het premoderne perspectief (Armstrong, 2005). De ordening en daarmee samenhangende betekenisgeving van het universum, de aarde en de samenleving gebeurt vanuit een goddelijk geïnspireerd perspectief. De mens, zo stelt Van der Wal (2012), is verweven in een vaststaande en bedoelde betekenisstructuur. Dit betekenisbeeld wordt bevestigd door de filosoof en theoloog Laurens ten Kate (2016). Hij schrijft dat alles, inclusief de wereld als natuur, vanuit twee betekenissen ‘gegeven’ is. In de eerste plaats als een gift van de goden en in de tweede plaats als een gegevenheid in de zin van vaststaand en onvermijdelijk. Op deze wijze benaderd is de wereld ‘natuurlijk’, wederom in twee betekenissen (idem). Het natuurlijke om de mens heen waarvan die een speelbal is en ‘natuurlijk’ in de zin van zelfsprekend (idem).

Het geschetste kosmisch mythische wereldbeeld is opgebouwd uit diverse onderdelen, levend en niet-levend, die een samenhangend en betekenisvol geheel vormen. Emeritus-hoogleraar wijsbegeerte Henk Manschot (2010) gebruikt voor dit geheel de term “biosfeer” (p. 67). Kenmerkend is dat aan alle onderdelen of zijnsvormen persoonskenmerken worden toegeschreven en dat deze om die reden “handelingskarakter” hebben (Van der Wal, 2012, p. 45). Dit betekent dat zowel de levende als de niet-levende natuur bezielde is (Van der Wal, 2012; Armstrong, 2005). Gesproken kan worden van een soort alverwantschap dat leidt tot een ethiek van “verbondenheid” en “eerbied” en een houding van “zorg” (Van der Wal, 2012, p. 49).

Deze ethiek wordt gestut door een achterliggende oerbron waarnaar alles terugverwijst. Al het profane en dagelijkse gebeuren is een herhaling uit de genoemde oertijd. Dit plaatst het dagelijkse tijd- en ruimte perspectief in een specifiek licht, terugwijzend naar de oerbron als het centrum van ‘het alles’ (idem). Met andere woorden, een hogere realiteit schijnt door in het dagelijkse reilen en zeilen. Dit werkelijkheidsbeeld wordt gekenschetst als het “symbolische” kenmerk van het mythische denken (idem, p. 53). De wereld is bewoond door goden en hogere realiteiten die aan de werkelijkheid participeren en daar één-op-één betekenis aan geven, een innerlijke verwevenheid.

Toeval heeft in het geschetste ontologische beeld geen plek (Van der Wal, 2012). Alles is, zoals gesteld, bedoeld en gewild. Dit maakt de wereld en de kosmos niet radicaal vreemd of betwifelbaar maar juist kenbaar en navolgbaar. Ervaring en werkelijkheid komen overeen en

kenmerken het realistische perspectief. In dit kenbare universum waarin alles, inclusief de mens, zijn eigen plek heeft is er geen ruimte voor zinloosheid (idem). Zinvraagstukken hangen immers samen met twijfel over de bestaande kosmische orde.

3.4 De natuur(cultuur) vanuit een klassiek moderniteitsperspectief

De kern van het moderniseringsproces is dat de mens zich anders gaat verhouden tot de natuur. Van der Wal (2012, p. 61) spreekt over een “verzakelijking, desacralisering, intellectualisering” van het realiteitsbeeld. De wortels van dit ontwikkelproces worden gezocht in het Christendom en de Griekse beschaving (Van der Wal, 2012).

Het Christendom wordt door Ten Kate (2016) geduid als een axiale¹⁷ godsdienst. Dit betekent dat het godsbegrip in steeds sterkere mate een abstractie van het uiteindelijk onbereikbare ‘zuivere goede’ wordt. Met andere woorden, God laat de wereld aan de mens die meer en meer ruimte krijgt om het aardse naar eigen inzichten te ordenen en in te richten.

In de Griekse beschaving begint een ontwikkeling van ‘mythos’ naar ‘logos’ (Van de Wal, 2012). De natuur wordt toenemend gedacht langs anonieme principes waar geen persoonlijke goddelijke motieven, zoals in het premoderne denken, achter schuil gaan (idem). De mens weekt zich gaandeweg los uit de verwevenheid met de natuur. Dit leidt uiteindelijk rond de Verlichting (18^e eeuw) tot een beeld van de natuur als ontzield, dood, inert, passief en op afstand van de mens (idem). Alleen de mens kan de natuur bewust bewerken (idem). In abstractere termen: ‘realiteit’ en ‘idealiteit’ worden ontkoppeld (idem). De grotere bedoeling van het premoderne denken wordt vervangen door een perspectief van feitelijkheden zonder sacrale betekenis. De ‘dingen’, waaronder normativiteit, zijn niet meer vanzelfsprekend maar worden vanaf nu beoordeeld en geconstrueerd. De mens stapte uit het web van de natuur, emancipeert zich en komt er tegenover te staan (Ten Kate, 2016; Manschot, 2010). Zelfordening ‘van’ en betekenis geven ‘aan’ de natuur, iedere keer opnieuw, lichten op. Daarmee wordt de kosmos grenzeloos waar die in het premoderne beeld begrensd en bedoeld was.

De natuur wordt gaande de tijd steeds meer opgevat als een atomistische bouwdoos van “elementaire deeltjes” die in een gesloten systeem eindeloos gecombineerd kunnen worden, maar

¹⁷ Laurens ten Kate (2016, p. 62, voetnoot 15) sluit aan op de axiale theorievorming ontwikkelt onder andere door: antropoloog Robert Bellah, historicus Shmuel Eisenstadt, religiewetenschapper Karen Armstrong en de filosofen Charles Taylor en Jean-Luc Nancy.

waarbij nooit meer ontstaat dan er is (Van der Wal, 2012, p. 74). Ieder complex samengesteld geheel kan uiteindelijk teruggebracht en begrepen worden uit de elementaire bouwstenen van de natuur (Van der Wal, 2012). Hierdoor gelden op alle niveaus dezelfde, vaak abstracte, wetmatigheden. Secundaire kwaliteiten zoals kleuren zijn betekenisloos en worden weggezuiverd.

Dit antropocentrische wereldbeeld zorgt ervoor dat de natuur als beheersbaar en maakbaar wordt beschouwd (idem). Manschot (2010) stelt dat de wereld wordt “geïnstrumentaliseerd” (p. 65). De functie van de natuur wordt uitgedrukt in een (menselijk) gesteld doel (idem). Door de ontwikkelingen in de wetenschap en technologie krijgt de mens steeds meer grip op de natuurlijke wetmatigheden die langs berekenbare en mathematische weg beschreven worden.

Emiritus hoogleraar bestuurskunde Van den Brink (2015) merkt op dat het geschetste moderniseringsproces niet gereduceerd kan worden tot alleen “instrumenteel of technisch handelen” (p. 17). Democratische en normatieve begrippen als gelijkwaardigheid, eerlijkheid en waarheid spelen hierin ook belangrijke rol (idem, p. 18). Deze politiek en ethisch geladen toevoeging past in het eerder gestelde moderniteitsperspectief dat de mens zelf orde en betekenis moet geven aan de natuur.

3.5 Het klassiek moderniteitsperspectief onder druk

De mens zit op steeds nadrukkelijker wijze aan de knoppen van de natuur en gebruikt en beheerst deze op een instrumentele wijze. Om de menselijke dominantie over de natuur te duiden is sinds de jaren negentig van de vorige eeuw het begrip ‘antropoceen’¹⁸: het tijdperk van de mens, in zwang gekomen (Ten Bos, 2017). Menselijke activiteiten hangen samen met de (negatieve) effecten, waaronder de opwarming van de aarde, op de natuur. Zo worden er bijvoorbeeld verbanden gelegd tussen de recente bosbranden in Australië en klimaatverandering (Van Oldenborgh et al., 2020).

Naast de consequenties van het menselijk handelen op de natuur verschijnen er al eerder op theoretisch niveau barsten in het geschetste natuurbeeld (Van der Wal, 2012). Het dominante beeld dat de natuur bestaat uit elementaire deeltjes waaruit complexere gehelen kunnen worden

¹⁸ Ik gebruik de spelling antropoceen in plaats van Antropoceen en volg hiermee hoogleraar filosofie René ten Bos (2017).

opgebouwd en teruggebracht, het omkeerbaarheidsprincipe, kwam in de 19e eeuw onder druk te staan. Deze wetmatigheid bleek niet te gelden voor de warmteleer. Als je een koud en warm object samenbrengt, verspreidt de warmte-energie zich in één richting over het object en kan niet terugtreden in de oude toestand. Hiermee wordt aangetoond dat de tijd een eigen richting heeft: een idee dat tegenstrijdig is met de omkeerbaarheidsleer van de mechanica (idem).

Daarnaast gold dat de natuur inert of dood was. Chemische mengsels bleken echter in staat te zijn tot zelforganisatie (idem). Met andere woorden, het chemische systeem heeft een “eigen innerlijke activiteit” (idem, p. 110). Deze bevindingen zetten de deur open om de natuur niet als dood en slaafs te duiden maar als een complex systeem van “velden van relaties” met “eigen tijden en ritmen” (idem, p. 137).

3.6 Complexiteits- en systeemdenken

De begrippen complexiteit (en systeem) duiken heden ten dage steeds vaker op in beleidsnotities en wetenschappelijke publicaties (Van Twist et al., 2017). Complexiteit is echter van alle tijden wat het een “categorie benaming” maakt en “geen tijdsbeeld” (idem, p. 8). Complexiteit treedt op binnen systemen. Het is daarom van belang om eerst duidelijkheid te krijgen over wat systemen zijn.

Van der Wal (2012) definieert een systeem als: “(...) samenstel van interdependente componenten dat gekenmerkt is door een gemeenschappelijke organisatievorm en functiewijze” (p. 138). Het geheel is hierbij meer dan de som der delen. Van belang is dat systemen zijn opgebouwd uit deelsystemen die wederzijds van elkaar afhankelijk zijn (Van der Wal, 2012). Denk aan de cel.

Van Twist et al. (2017) onderscheiden vier ontwikkelingsgolven in het systeemdenken. Hierin zijn de algemene kenmerken van systemen, zoals: open versus gesloten, stabiel versus instabiel, omkeerbaar en onomkeerbaar en statisch versus dynamisch, herkenbaar (Van der Wal, 2012). Bij de eerste ontwikkeling in jaren 40 van de vorige eeuw staan de onderlinge relaties van de delen, die in samenhang begrepen moet worden, voorop. Deze benadering heeft een gesloten karakter. Later, in de jaren 60, komt daar beïnvloeding van buitenaf bij. Hiermee krijgt het systeem een open aspect. Bij de derde golf in de jaren 70 spelen naast factoren, actoren ook een rol. Reflexie en strategie worden meegedacht. Tenslotte de vierde ontwikkelingsgolf in de jaren 90 en daarna: “(...) systemen kunnen uit zichzelf opbrengsten, interacties en nieuwe (f)actoren

produceren die er voorheen niet waren” (Van Twist et al., 2017, p. 14). Emergentie en autopoiesis, begrepen als zelfproductie en gemunt door de cognitief biologen Varela en Maturana, zijn onderdelen van het systeemdenken (Van Twist et al., 2013; Van der Wal, 2012). Deze systemen zijn en “(...) kunnen in potentie alles worden” en zijn daarom dynamisch (Van Twist et al., 2017, p. 13).

De vraag die, mijns inziens, nu voorligt is hoe de natuur gelezen moet worden. Van der Wal (2012) stelt dat de complexiteit van natuurlijke systemen gradueel begrepen moet worden. Hiermee doelt hij op de veronderstelling dat: “(...) volkomen gesloten, stabiele, reversibele, (...), niet-complexe systemen (...)” in de realiteit niet bestaan (idem, p. 142). Deze stellingname leidt tot het beeld van de “natuur als systeem van systemen” met steeds hogere gradaties van “organisatie en vorm” (idem, p. 149). De natuur wordt daarmee gezien als “(...) een ladder van kwalitatief verschillende, tot elkaar niet herleidbare zijnsvormen” die sprongen kunnen maken (idem, p. 150). Het atomistische ‘bouwdoosmodel’ moet hiermee losgelaten worden. De factoren die de natuur bepalen zijn “(...) structuren, patronen van relaties of velden” die zich op uiteenlopende wijze kunnen organiseren (idem, p.152). Hogere organisatievormen nemen daarbij lagere organisatievormen in een nieuwe samenhang op en sturen die op eigen wijze, vanuit hogere organisatieprincipes, aan (Van der Wal, 2012).

3.7 Kritische reflectie en conclusie

Het uitgangspunt van dit hoofdstuk was ‘de’ betekenis van het natuur(cultuur) begrip. Ik begon met een kritische reflectie van het begrip ‘moderniteit’. Moderniteit (§3.4) is gekoppeld aan een specifiek mens- en natuurbeeld dat universeel verondersteld wordt maar waar vanuit onder andere de kritische filosofie van Latour (1993) en nieuwe inzichten in de natuurwetenschappen, barsten in zijn gekomen. Zowel vanuit een cultureel diversiteitsperspectief als conceptueel is de indeling premodern versus modern aan een revisie toe.

Een eerste aanzet daartoe is het complexiteitsdenken (§3.6). De essentie van complexe systemen is “interactie” waarbij organisatiepatronen constant kunnen stabiliseren, verspringen, versnellen, uitdoven en versterken (Van Twist et al., p. 16). Op deze wijze ontstaat een integraal, dynamisch en gelaagd natuurbeeld waarin de mens gaande de ontwikkelingen van het complexiteitsbegrip steeds meer meegedacht wordt. In dat opzicht is er een overlap tussen het zogenaamde premoderne realiteitsperspectief en de complexiteitsbenadering. Beide denkkaders

herkennen een graad van verwevenheid tussen de mens en de natuur(cultuur). Ze onderscheiden zich echter door de aan- of afwezigheid van goddelijke inmenging. Bij het geschetste premoderne perspectief is de goddelijk aanwezigheid herkenbaar terwijl het complexiteitsdenken een seculier karakter heeft.

Het complexiteitsdenken heeft daarnaast een link met de twee dichotomiethesen (zie §3.2) van Latour (1993). De mens wordt in complexe systemen in steeds grotere mate niet tegenover de natuur gepositioneerd maar is er een specifiek onderdeel van. Hierdoor wordt de door Latour (idem) geobserveerde ‘harde’ (lees moderne) dichotomie gerelativeerd. Daarnaast hebben complexe systemen overeenkomsten met de door Latour (idem) gepostuleerde ‘hybride netwerken’. De ‘translatie’ van een (moderne) binaire wereld naar een (pré- en postmodern) conglomeraat van natuur(cultuur) interdependenties krijgt hiermee een verdiepende theoretische basis.

Met deze kritische reflectie van het begrip natuur(cultuur) heb ik een aantal conceptuele draden gesponnen die (mogelijk) van belang zijn voor ten eerste het duiden van de andere waardeperspectieven van deze scriptie en ten tweede het analyse- en handelingsperspectief (in relatie tot het klimaatvraagstuk) in de PGZ.

Hoofdstuk 4 Een (zorg)ethisch perspectief

4.1 Inleiding

In dit hoofdstuk stel ik de vraag, overeenkomstig met deelvraag 1b, wat goede zorg voor de natuur vanuit een zorgethisch perspectief betekent. Het natuur(cultuur) begrip heb ik kritisch beschouwd in hoofdstuk 3. Ik geef daar nu een ethische inkleuring aan. Ik gebruik daarvoor, zoals beschreven en onderbouwd in paragraaf 1.3.3, een zorgethische benadering.

Zorgethiek is *concern driven* en gericht op goede zorg (Leget et al., 2017). Dit betekent dat zorgethiek geen neutrale praktijk is (De la Bellacasa, 2017). Het vraagt om een constante betrokkenheid en handelingsgerichtheid tot de wereld waarin wij leven en is daarmee fundamenteel relationeel georiënteerd (Tronto, 1993, 2013). Tronto en Fisher (1993) plaatsen zorg in een breed perspectief (p. 103). De la Bellacasa (2017) herformuleert de brede definitie en creëert daarmee, naast intermenselijke ruimte, ook ruimte voor “(...) *more than human worlds*” (p. 1). Wat betekent dit voor het begrijpen van (goede) zorg? Hoe ziet zorginterdependentie tussen de menselijke en niet-menselijke natuur eruit? Deze vragen staan op de voorgrond in paragraaf 4.2.

Zorg is gericht op het reageren op behoeften (Tronto, 1993). Hiervoor moeten de behoeften (h)erkend worden en verantwoordelijkheid worden genomen daar daadwerkelijk handen en voeten aan te geven (idem). Tronto (idem) trekt dit proces in een contextueel politiek-economisch kader. Contextualiteit is een belangrijk element in het zorgethische denken (idem; Gardiner, 2008). Dit leidt tot de vraag hoe de sociaal-culturele context van zorg zich tot de (menselijke), niet-menselijke en niet-levende natuur verhoudt. Ik werk de contextualisering van zorg uit in paragraaf 4.3

Aansluitend op de contextuele inkleuring (van zorg) besteed ik in paragraaf 4.4 aandacht aan de negatie van zorg. Kan zorg (voor de natuur) genegeerd worden of is het een verplichting? Wat betekenen deze vragen voor een wereld die meer dan menselijk gedacht wordt? Daarnaast is zorg geen abstractie maar een concrete handelingspraktijk (Tronto, 2013, 1993). Zonder handelen geen zorg. Dit aspect van zorg behandel ik in paragraaf 4.5 waarna ik afsluit met een kritische reflectie en conclusie (§4.6).

4.2 Zorg in een meer dan menselijke wereld

Zorgethiek ontstaat in de jaren tachtig van de vorige eeuw vanuit een feministische kritiek op de dominante (neo)Kantiaanse en utilistische consequentiaalistische normatieve denkkaders. Het heersende ethische discours krijgt vorm vanuit universeel geldende principes en regels en een zogenaamd onbevooroordeeld oordelen over rechten, plichten of uitkomsten (Held, 2015). Tronto (1993) gebruikt voor het dominante beeld van ethiek de term “*moral point of view*”, gekenmerkt door een autonome, neutrale en afstandelijke vorm van moreel oordelen (p. 25). Een rationale, deductieve en formele argumentatielijn is leidend om te bepalen wat moreel juist is. Hierdoor is er een minimale tot geen ruimte voor emoties en gevoelens bij een morele afweging. Het geschetste normatieve denkkader wordt vaak samengevat als het *justice* perspectief (Held, 2015; Van Heijst, 2008).

Zorgethiek, omschreven als een “(...) *interdisciplinary field of inquiry* (...)”, zet hier een ander verhaal tegenover (Leget et al., 2017, p. 1). Een van de grondleggers van het ‘nieuwe’ gedachtegoed is de psycholoog Carol Gilligan. In haar boek *In a different voice* (1982) beschrijft zij het verschil tussen mannen en vrouwen bij morele oordeelsvorming. Bij mannen treedt het abstracte en formalistisch rechtvaardigheidsperspectief op de voorgrond en bij vrouwen een morele taal van verbinding, verantwoordelijkheid en zorg. Gilligan (1987) vat het zorgidoom als volgt samen:

From a care perspective, the relationship becomes the figure, defining self and other. Within the context of relationship, the self as a moral agent perceives and responds to the perception of need. The shift in moral perspective is manifest by a change in the moral question from "What is just?" to "How to respond?" (p. 35)

In tegenstelling tot het formalistische en abstracte moreel ethische kader plaatst het zorgethische denken de relatie tussen subjecten centraal. Binnen een unieke relatie wordt bepaald wat de behoefte is van de *cared for* en hoe daar vanuit een door een context gedragen eerste persoonsperspectief op gereageerd wordt. Zorgethiek kent daarmee een particularistische insteek, aansluitend op het veelkleurige karakter van het zorgbegrip (Gardiner, 2008). Tronto (h)erkent de centrale plek van de unieke (zorg)relatie in het ethisch denken, maar trekt het bovendien in een politiek-economische context (Tronto 2013, 1993). Met andere woorden, zorg is altijd verstrengeld met machtsvraagstukken. Ik kom hierop terug in paragraaf 4.3.

Zorg is veelomvattend en roept allerlei reacties op bij de vraag wat er onder verstaan wordt: Een gevoel? Een verplichting? Het goede? Werk? De la Bellacasa (2017) stelt dat zorg altijd “(...) *ambivalent in significance and ontology*” is en blijft (p. 1). Dit geldt zeker als we het zorgbegrip niet alleen inzetten om de intermenselijke zorgafstemming te begrijpen maar de focus richten op “(...) *more than human worlds*” (idem). Wat zijn de behoeften van de niet-menselijke natuur? Zijn deze (her)kenbaar? Wat is een juiste respons? Hoe stem je af als de menselijke taal niet voldoende en vanzelfsprekend is?

De la Bellacasa (2010, p. 7), geïnspireerd door Bruno Latour en Donna Haraway, vat dit soort (ethische) vragen samen onder de noemer “*natureculture*” werelden. Hiermee doelt zij op de stelling dat natuur en cultuur met elkaar verbonden zijn. Techniek en politiek, lees cultuur, moeten begrepen worden in samenhang mét de natuurlijke processen. Er is geen sprake van een ontologische split. Door deze wederzijdse betrokkenheid op elkaar ontvouwt zich een ethiek begrepen als een “(...) *ongoing process recreation of “as well as possible” relations and therefore one that requires a speculative opening about what a possible involves*” (De la Bellacasa, 2017, p. 6). Een ethiek die niet direct leidt tot eenduidige handelingsopties maar aanzet tot nieuwe ethische verbeeldingen. Hiervoor geldt dat een open, observerende en reflectieve houding onontbeerlijk is.

Het *natureculture* perspectief leidt er automatisch toe dat de positie van de mens ten opzichte van de niet-menselijke natuur wijzigt. In de literatuur wordt hiervoor het begrip *decentering* gebruikt (De la Bellacasa, 2017, 2010; Johns-Putra, 2013). Bedoeld wordt dat het dominante beeld in de Westerse filosofie en het politiek-economische denken van “(...) *human exceptionalism and bounded individualism (...)*” moet worden genuanceerd (Haraway, 2016, p. 30). De mens is onderdeel van een complex netwerk van betekenisgeving waarin de niet-menselijke natuur wordt meegedacht (De la Bellacasa, 2010, 2017). Haraway (2016) stelt krachtig en op meer activistische toon: “*we require each other in unexpected collaborations and combinations, in hot compost piles*” (p. 4). Met ‘we’ bedoelt ze zowel de menselijke als de niet-menselijke natuur. Compoststapel is een beeld dat verwijst naar hoe deze interdependenties volgens haar begrepen moeten worden. Niet abstract en gericht op ‘hemelse’ zuiverheid maar “(...) *entangled and worldly*” (Haraway, 2016, p. 4). De mens zal in de ‘aarde’ moeten wroeten, ervaren hoe natte en kleffe grond voelt, om mét de niet-menselijke natuur tot nieuwe vormen van

begrip te komen. Haraway (2016) introduceert hiervoor het concept: “*sympoiesis--making-with*” (p. 5). Levende systemen bepalen niet zichzelf, autopoiesis, maar doen dat in samenhang en ‘samenspraak’. Deze zienswijze is volgens Haraway (idem) belangrijk: “(...) *for thinking about rehabilitation (making livable again) and sustainability (...) of damaged but still ongoing living worlds (...)*” (p. 33).

In een gedecentreerde wereld zoekt de mens zijn plek in een netwerk van betekenissen en afhankelijkheden. Wat betekent dit voor de inkleuring van de zorgrelatie tussen de mens en de niet-menselijke natuur? Johns-Putra (2013) reflecteert hier kritisch op. Zij stelt dat zorg begrepen moet worden als “*intra-active*” (idem, p. 129). Dit betekent dat: “(...) *care and care-about are identities formed in a dynamic of agential separability*” (idem). Zorg krijgt betekenis in de ontmoeting waarin altijd een bepaald niveau van ‘vreemdheid’ overbrugd moet worden. Dit geldt zeker in de relatie tot de niet-menselijke natuur. Er is een verschil in vreemdheid of ik voor mijn zoon of voor een plant zorg. Anders gesteld, iedere intra-actie vraagt om een andere zorgrespons waarbij de variatie in kenbaarheid een belangrijke rol speelt en meegedacht moet worden.

Bovenstaande betekent dat de mens zijn eigen identiteit behoudt en niet samensmelt met de niet-menselijke natuur. De mens interpreteert de niet-menselijke natuur en projecteert daar zijn eigen ideeën over goede zorg op. “*Human-to-nonhuman communication is necessarily mediated by the human*” (idem, p. 130). Communicatie en interpretatie spelen een essentiële rol in de wederzijdse natuurscultuur afstemming. Hierbij moet rekening gehouden worden met het feit dat de zorgrespons varieert afhankelijk van de toestand en ontwikkelingsfase van hetgeen waarvoor gezorgd moet worden. De zorgrespons is in die zin dynamisch en vormt zich in intra-actie. Dit betekent ook dat de *caregiver* constant moet reflecteren over wat de juiste zorgreactie is.

Samengevat krijgt zorg ‘voor’ de niet-menselijke natuur vorm in vloeibare en wederkerige relaties waarin niveaus van vreemdheid belangrijke elementen zijn. Dit daagt uit tot het experimenteren en ontwikkelen van nieuwe taal- en begripsvormen.

Haraway (2016) doet dit door in haar boek *Staying with the trouble* een nieuw en rijk *natureculture* vocabulaire te ontwikkelen. Zo stelt zij bijvoorbeeld voor om nieuwe verbintenissen aan te gaan in het Chthelucene, dat zij als alternatief voordraagt voor de begrippen antropoceen en Kapitalocean¹⁹. Chthulucene wordt omschreven als: “(...) *a kind of*

¹⁹ Zie paragraaf 6.2.

timeplace for learning to stay with the trouble of living and dying in response-ability on a damaged earth” (idem, p. 2). Het geeft richting aan een realistisch mens- en wereldbeeld. De mens blijft altijd geconfronteerd worden met planetaire problemen waarop gereageerd moet worden rekening houdend met ieders capaciteiten. ‘Ieders capaciteiten’ moet begrepen worden in een meer dan menselijke wereld. Het begrip “*making kin*” in de ondertitel van haar (2016) boek verwijst daarnaar.

4.3 Contextualisering van zorg

In paragraaf 4.2 heb ik vooral stilgestaan bij de inkleuring van de zorgrelatie in een meer dan menselijk wereld. Relationaliteit is fundamenteel in het zorgethisch denken. Dit in tegenstelling tot het zogenaamde *justice* perspectief waarbij wordt uitgegaan van een atomistisch mensbeeld. In de dialoog tussen beide denkkaders krijgt de vraag of zorg een private of politiek aangelegenheid is en dus of het publiek ingebed is, een prominente plaats (Tronto, 1993, 2013). Met andere woorden: is ‘zorgen voor’ een individuele verantwoordelijkheid of is het gecontextualiseerd?

Tronto (idem) trekt zorg in de politiek-economische arena. Zij stelt dat de vraag ‘wie-zorgt-voor-wie’ politiek geladen is. Zorg als politiek concept is echter geen *commonplace*. In het boek *Moral Boundaries: A political argument for an ethics of care* beschrijft Tronto (1993) de historische ontwikkeling van het zorgbegrip van het publieke naar het private domein. Deze ontwikkeling ving aan in de achttiende eeuw en wordt zichtbaar gemaakt door achtereenvolgens het gedachtegoed van de moraalfilosoof Francis Hutcheson (1694-1746), de filosoof David Hume (1711-1776) en de moraalfilosoof Adam Smith (1723-1790) te bespreken. In een samenleving die zich industrialiseert komt er een steeds grotere afstand tussen de politiek-economische activiteiten, de collectieve sfeer en het privé-domein van zorg waarin de vrouw ‘achterblijft’.

Bovenstaande historisch-contextuele ontwikkeling leidt tot drie te onderscheiden begrenzings (Tronto, 1993). De grenzen bepalen welke ethische argumentatie grotere geldigheid heeft. Het draait daarbij om in- en exclusie. Tronto (idem) benoemt ten eerste de veronderstelde grens tussen politiek en moraliteit. Moraliteit gaat over wat ‘juist’ is en het politieke discours is gericht op de ordening van de samenleving. Ten tweede de afscherming en overheersing van het normatieve en abstracte *justice* perspectief in relatie tot de gesitueerde

zorgethische taal. Ten derde het geschetste onderscheid tussen publiek en privé. Grenzen roepen altijd de vraag of wie wel en wie niet ‘binnen mag komen’ en ‘mee kan doen’. Dit geldt zeker als de wereld gezien wordt als meer dan menselijk.

Begrenzing is ook herkenbaar in het gedachtegoed van Johns-Putra (2013) (zie paragraaf 4.2). De mens ‘zorgt voor ...’ vanuit een lichamelijk begrensde ‘ik’ waarbij de vreemdheid ten opzichte van de ander overbrugd moet worden. De verbinding wordt gezocht in ‘de ontmoeting’. Het iets of iemand ‘niet kennen’ speelt daarbij altijd een rol. Dit perspectief moet niet gelezen worden als een ontologische split maar als een nuancering van de mogelijkheid tot fusie. Het netwerk van afhankelijkheden, waar de mens onderdeel van uitmaakt, moet iedere keer weer opnieuw ontworpen worden. Het is een constant ‘worden’ in plaats van ‘zijn’ (Haraway, 2016).

Het constant ‘worden’ geldt voor alles en iedereen. Daarbij is geen sprake van onafhankelijke domeinen (Latour, 1993). Natuur en cultuur werken op elkaar in. Met andere woorden, het wetenschappelijke en politiek-economische discours vibreren mee in een netwerk van afhankelijkheden. De realiteit is in die zin een grote *natureculture* werkplaats waar ‘zuivere’ *matters of fact* begrepen moeten worden als *matters of concern* (Latour, geparafraseerd door De la Bellacasa, 2017, p. 18). *Matters of fact* staat voor onafhankelijke en gedepolitiseerde kennis(productie). *Matters of concern* richt de aandacht op de politiek-ethische betrokkenheid bij kennisconstructie.

De la Bellacasa (2017) trekt de denklijn van Latour (1993) door en ontwikkelt het begrip *matters of care*. Zorg krijgt hiermee actiegerichtheid. Door ‘zorgen om ...’-*matters of concern*-raakt de mens betrokken bij de wereld. Dit zet echter nog niet aan tot handelen. Registreren lijkt voldoende. Zorg, begrepen als een politiek construct, is actiegericht. Met andere woorden, het is interventionistisch, met een focus op verandering en aanpassing. (Politiek-economische) machtsverhoudingen die goede zorg in de weg staan worden aan de kaak gesteld. In de geest van Johns-Putra (2013) gebeurt dat door constante zorgafstemming begeleid door vreemdheid. De la Bellacasa (2017) veronderstelt “(...) *speculative commitment to think about how things could be different if they generated care*” (p. 60).

Zorg en zorgethiek lijken door de handelingsgerichtheid en focus op goede zorg iets utopisch in zich te dragen (Gardiner, 2009). De la Bellacasa (2010) wijst dit aan als een valkuil omdat het onder andere tot een *burn-out* van de *caregiver* kan leiden. Andere valkuilen van zorg die

aangewezen kunnen worden zijn paternalisme en parochialisme (Tronto, 1993). Paternalisme laat het licht schijnen op het (soms) asymmetrische karakter van zorg. ‘Zorg dragen voor’ is gerelateerd aan afhankelijkheid en kwetsbaarheid. Daardoor speelt zeggenschap hebben over iets of iemand een rol. Dit geldt zeker bij zorgen in een meer dan menselijke wereld. Wat is de juiste zorgbalans in relatie tot de niet-menselijke natuur? Bestaat hiervoor een kwaliteitscriterium, bijvoorbeeld floreren?

Parochialisme verwijst naar het zorgdragen voor je eigen groep en niet geïnteresseerd zijn in het grotere geheel. Moet ik mij zorgen maken om de boomkap in het Amazonewoud? Wat heeft het geïmporteerde hardhout te maken met de zorg voor mijn leefomgeving? In een verweven wereld van afhankelijkheden zijn deze vragen relevant en tegelijkertijd verwarrend. Tronto (1993) stelt: “*Whether we can conceive of a way to think of morality that extends some form of sympathy further than our own group remains perhaps the fundamental moral question for contemporary life*” (p. 59). Dit geldt des te meer als die groep meer dan menselijk wordt gedacht. In- of excluderen we de (het) ‘vreemde’ ander(e)?

4.4 Zorgnegatie of een zorgverplichting?

Is een leven zonder zorg voorstelbaar? In termen van Tronto (1993) betekent het dat: zorgbehoeften niet (h)erkend worden, geen handelingsprogramma wordt ontwikkeld, niet concreet wordt gehandeld en dat een zorgrespons van een zorgbehoevende irrelevant is. Het kan daarnaast ook begrepen worden als het gebrek aan importantie van het zorgbegrip in het politiek-economische denken (De la Bellacasa, 2010).

Verplichting is een beladen term. Het staat op gespannen voet met het hooggewaardeerde Westerse vrijheidsideaal. Daarnaast wordt het geassocieerd met het universalisme van de Kantiaanse categorische imperatief (Gardiner, 2008). Een normatieve denkwijze waar het zorgethische gedachtegoed zich in het algemeen niet in kan vinden. Ethiek is immers gesitueerd en gelieerd aan concrete praktijken. Een zorgverplichting is ook problematisch in de zin van ‘wie-zorgt-voor-wie’ (Tronto, 1993): vaak zijn het namelijk specifieke groepen in de samenleving, zoals vrouwen, die een morele druk ervaren om te moeten zorgen terwijl andere een ‘vrijwaringspas’ krijgen (idem, 2013). Het draait hierbij om de distributie van (maatschappelijke) zorgverplichtingen.

Gardiner (2008) onderscheidt drie operationele elementen aan verplichtingen. Ten eerste als X een opdracht Y moet uitvoeren. Deze verplichtingen zijn vaak sociaal of maatschappelijk verankerd. Ten tweede ondersteunt het denken over verplichtingen in het afwegen van behoeften. Geef ik mijn schaarse financiële middelen aan een goed doel of koop ik een verjaardagscadeau voor mijn zoon? Aan wie ben ik iets verplicht? Ten derde een verplichting die al volledig is geïncorporeerd. Ik moet, maar vooral wil zelf, zorgdragen voor mijn zieke vader. Samengevat geven verplichtingen richting aan het leven.

De la Bellacasa (2010) stelt dat het negeren van zorg in relatie tot een (zorg)verplichting moet worden gedacht. Zij ontwikkelt een conceptueel perspectief voor het denken in termen van (zorg)verplichtingen. Zorgethiek is niet normatief in de zin van het opstellen en volgen van abstracte universeel geldende regels. Er is eerder sprake van een ethos dat gericht is op het ‘goede leven’ (Gardiner, 2008). De la Bellacasa (2010) introduceert het begrip *constraints*, geleend van de filosoof Isabel Stengers, om verplichtingen te begrijpen. (Materiële) beperkingen worden niet negatief geduid maar gezien als een inzicht dat het beeld van mogelijke en onmogelijke handelingsopties scherpt. Denk hierbij aan het lichaam waarmee de mens in staat is levenszaken te bewerkstelligen. Lichamelijke draagt echter ook beperkingen en afhankelijkheden in zich. Om tot groei en wasdom te komen is het lichamenlijk ‘zijn’ onder andere afhankelijk van anderen, het heeft aanraking, het heeft voedsel en zuurstof nodig en het is sterfelijk. Met andere woorden, de mens en de hele niet-menselijke natuur, ingekapseld in een lichaam, leven binnen een raamwerk van *constraints* en afhankelijkheden. De la Bellacasa (2010) begrijpt verplichting nu als: “(...) *necessity that requires ongoing commitment*” (p. 12). Om te kunnen (over)leven moeten de beperkingen gedragen worden. Niet als een deontologische plicht of norm maar door een constante relationele betrokkenheid tot elkaar. Dit ontologisch perspectief is gerelateerd aan een attitude van gerichtheid op de ander dat zich afspeelt in een vloeibaar en continu ontwikkelend relationeel waardenpalet of ethos.

Tronto (1993) reflecteert ook op verplichting maar gebruikt liever het flexibelere begrip ‘verantwoordelijkheid’ om te begrijpen wat mensen moeten doen. Verplichtingen plaatst zij meer in de hoek van formele en wettelijke overeenkomsten.

Negatie van zorg is vanuit de bovenstaande reflectie gezien geen optie. De mens en niet-menselijke natuur zijn fundamenteel zorgafhankelijk (De la Bellacasa, 2017). Teruggrijpend op

paragraaf 4.3 vereist dat constante (zorg)afstemming gerelateerd aan vreemdheid. Niet als aparte natuur en cultuur compartimenten maar in een web van natuurcultuur beperkingen, afhankelijkheden én emergerende mogelijkheden.

4.5 Zorg als handelingsgerichte praktijk

Tronto (1993) besteedt ruimschoots aandacht aan het praktische belang van zorg. Zij koppelt dit aan zorgbehoeften en competenties. Zorgbehoeften moeten goed geïnterpreteerd worden en de zorghandelingen adequaat uitgevoerd. Leren en ontwikkeling zijn daarvoor essentieel. Het is om die redenen contextgevoelig. Vanuit een politiek-economische hoek moeten er voorwaarden worden gecreëerd voor het blijvend kunnen ontwikkelen van zorgcompetenties. Het draait daarbij niet alleen om professionele zorgcompetenties maar ook om zorg als een menselijke en maatschappelijke verplichting zoals beschreven in paragraaf 4.4.

In paragraaf 4.2 gebruikte ik het beeld van “*compostpiles*” om de praktische verbondenheid van de mens tot de wereld te duiden (Haraway, 2016, p. 4). De la Bellacasa (2017, 2010) beschrijft concrete leermomenten om het composteren onder de knie te krijgen. Het draait daarbij om “*hands on the dirt*” (De la Bellacasa, 2010, p. 10). Door te zorgen en te werken mét alle benodigde elementen van een composthoop zoals wormen, micro-organismen, insecten en water wordt inzicht verkregen in wat vruchtbare grond concreet betekent. In de eerste plaats is het een bron om voedsel te verbouwen, noodzakelijk om te (over)leven. Ten tweede wordt organisch ‘afval’ heropgenomen in de natuurlijke cyclus van leven, sterven en (her)creatie.

Bij het composteren heeft ieder element, menselijk en niet-menselijk, zijn eigen taak en rol. De worm maakt luchtgangen en micro-organismen stimuleren de vergisting. De menselijke rol is gerelateerd aan een betrokken lerende houding en de inzet van kennis en wetenschappelijke technieken (De la Bellacasa, 2010). Wederzijdse afstemming tussen de mens en de niet-menselijke natuur is essentieel. Hiermee krijgt de natuurcultuur verwevenheid, waar ik aandacht aan heb besteed in paragraaf 4.2, concreet handen en voeten.

Betrokkenheid en werken mét de niet-menselijke natuur heeft volgens De la Bellacasa (2010, 2017) een transformerende werking. De mens ziet zich hierdoor als onderdeel van een groter geheel. De mens is geen atomistische eenheid maar creëert betekenis in verbondenheid. Iedere ‘individuele’ handeling moet gelezen worden in de context van het grotere geheel. Zorg krijgt hiermee een interventionistisch of sterker gesteld activistisch politiek-economisch geladen

karakter. ‘Mijn’ compost draagt bij aan een constante transformatie van de grotere eenheid.

Het praktisch en uitvoerend betrokken raken om samen te werken in een meer dan menselijke wereld is gerelateerd aan motiverende factoren. Te denken valt aan altruïstische- of utilistische waarden in de zin van: levert het een meerwaarde op voor de mens? De la Bellacasa (2010, 2017) stelt dat beide waardekeders geen goede motivatoren zijn. Utilisme leidt tot overexploitatie en altruïsme tot *burn-out*. Het is beter om zorg te begrijpen in de context van de ecologische driehoek: zorg voor mijzelf, de ander en de aarde (De la Bellacasa, 2010). Zoals gesteld is, is zorg een fundamentele noodzakelijkheid die vorm krijgt in verbintenis. Als ik niet voor mezelf en de ander zorg, in de breedste zin van het woord, zal ik sterven.

4.6 Kritische reflectie en conclusie

Ik ving dit hoofdstuk aan met de vraag wat goede zorg voor de natuur betekent vanuit een zorgethisch perspectief. Zorg is fundamenteel relationeel. De mens draagt zorg voor zichzelf, de ander en de aarde in een continuerend en wederkerig proces. Vanuit de (lichamelijke) *constraints* is zorg als noodzakelijkheid geduid. Zorg kan niet genegeerd worden en krijgt vorm door verschillende niveaus van vreemdheid te overbruggen. Dit geldt zeker als zorg geplaatst wordt in een meer dan menselijke wereld. De begrippen *natureculture* en *decentering* geven inhoud aan de idee dat de mens onderdeel uitmaakt van een web van afhankelijkheden met de niet-menselijke natuur. Dit betekent dat de mens niet heersend ‘over’ maar samenwerkend ‘mét’ de niet-menselijke wereld wordt gedacht. Anders gezegd, natuur en cultuur begrepen als onder andere wetenschap, politiek en techniek veronderstellen elkaar en zijn verweven en geïntegreerd in een samenhangend netwerk. De aangepaste definitie van zorg van Tronto en Fisher (1993) door De la Bellacasa (2017) sluit aan bij deze gedachte.

Zorg is een complex begrip dat gekenmerkt wordt door wrijving en machtsvraagstukken en tegelijkertijd ook iets idealistisch, handelen gericht op ‘goede zorg’, in zich draagt. Haraway (2016, p. 1) nuanceert het mogelijke idealisme van (zorg)relaties door te stellen dat we bij de “*trouble*” moeten blijven. Dat betekent dat vanuit een alledaags perspectief antwoord moet worden gegeven op de planetaire problemen die zich altijd blijven aandienen. Geen idealistische of apocalyptische toekomstvisioenen maar een concreet hier-en-nu waarin verbindingen worden aangeaan: “(...) *as mortal critters entwined in myriad unfinished configurations of places, times, matters, meanings*” (idem, p. 1). *Critters* staat voor de hele levende natuur.

Gesteld is dat wat goede zorg is iedere keer opnieuw dialogisch bepaald moet worden. Dit kan begrepen worden als relativistisch wat betekent dat er geen universeel geldend ethisch ijkpunt is voor het handelend subject (Tronto, 2013). Zo vraagt zorgethiek om constante aandacht en betrokkenheid in zich alsmaar nieuw aandienende unieke situaties.

Tronto (1993) en Held (2015) veronderstellen echter ook dat zorgethiek niet soeverein is en dat andere ethische benaderingen, zoals het denken vanuit richtinggevende principes, medebepalend kunnen zijn bij morele oordeelsvorming. Daarbij is wel van belang dat ‘zorg’ politiek-economisch gewicht behoudt en niet naar het privé domein wordt verbannen (Tronto, 1993). Op deze manier kan een belangrijk ethisch begrip als intergenerationele en *multispecies* verantwoordelijkheid (zorgethisch) meegedacht worden in het klimaatdebat, in een meer dan menselijke wereld.

Goede zorg vraagt om analyse- en handelingswijzen die buiten de gebaande paden treden. Vreemdheid moet immers overbrugd worden. Een verbinding tussen het zorgethisch denken en de kunsten²⁰ kan vanuit dat perspectief inspirerend zijn. Kunstuitingen spreken de verbeelding aan wat kan leiden tot nieuwe en innovatieve inzichten over de samenhang tussen de menselijke en niet- menselijke natuur. Begrip van deze samenhang kan mogelijk een positieve bijdrage leveren aan het handen en voeten geven van ‘goede zorg’.

Goede zorg voor de natuur kan nu het beste begrepen worden als het zorgdragen voor jezelf, de ander en de aarde vanuit een open, lerende en creatieve houding. Dit is geen ‘zijn’ maar een constant ‘worden’ waarbij een samenhangend natuurcultuur perspectief dragend is. Zorgen voor (de natuur) heeft een transformerend effect. ‘Mijn’ actieve zorgbijdrage beïnvloedt het grotere geheel. (Goed) zorgen (voor de natuur) krijgt hiermee een politiek-economische en waardegeladen connotatie. Dit is relevant voor het klimaatvraagstuk aangezien dit zowel om een persoonlijke gedragsverandering als ook om een bepaalde politiek-economische en maatschappelijke ordening vraagt.

²⁰ Website bezocht op 2 mei 2020 <https://www.studiodrift.com/>

Hoofdstuk 5 Een neoliberal politiek-economisch perspectief

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk richt ik mij, gerelateerd aan deelvraag 1c, op de betekenis van het neoliberale waarde kader in relatie tot goede zorg voor de natuur. Het klimaatvraagstuk en daaraan gelieerde werkpraktijk van de PGZ hebben een direct verband met politiek-economische keuzen en activiteiten (IPPC, 2018). Anders gezegd, goede zorg voor de natuur (zie hoofdstukken 3 & 4) wordt voor een belangrijk deel bepaald door de politiek-economische inkleuring. Dit hoofdstuk moet in samenhang met het volgende hoofdstuk worden gelezen waarin ik het neoliberale waarde kader afzet tegen een andere politiek-economische benadering: het *enlivenment* denken.

Gesteld is in paragraaf 1.3.4 dat neoliberalisme een diffuus en in de wetenschappelijke literatuur matig gedefinieerd waardeperspectief is. Vanuit deze kennisneming is ervoor gekozen om vanuit vier verschillende onderzoeksterreinen en waardeperspectieven kernelementen te kiezen die richting geven aan het beantwoorden van de onderzoeksvraag. In paragraaf 5.2.1 besteed ik aandacht aan het begrip dualisme en in paragraaf 5.2.2 aan het (neo)liberale typologische mensbeeld, de homo economicus. Beiden zijn ingedeeld als paradigmatisch. Vervolgens (§5.3) richt ik mij op de begrippen vrijheid en keuze (ideologisch). Daarna (§5.4) focus ik de aandacht op economische groei (ontwikkelingspolitiek) in samenhang met het marktdenken (hervormingspolitiek). Ik besluit dit hoofdstuk met een kritische reflectie en conclusie (§5.5).

5.2.1 Dualisme

In de filosofie wordt het begrip dualisme gedefinieerd als twee grondbeginselen die naast- of tegenover elkaar staan en niet tot elkaar te herleiden zijn (Ten Kate, 2007). Deze definiëring sluit aan bij de kritische beschouwing van het (klassiek) moderniteitsconcept (§3.2) en de uitwerking daarvan in paragraaf 3.4. Beschreven werd onder andere dat ‘de’ mens zich geleidelijk aan terugtrok uit het web van de natuur, er tegenover kwam te staan (Van der Wal 2012; Verhoog, 1980). Er zijn diverse stromingen binnen het dualistische denken te onderscheiden. In de context van deze scriptie richt ik mij op twee hiervan, het antropologische- en kosmische dualisme (Ten Kate, 2007). Beiden worden gekarakteriseerd door een fundamentele split tussen ziel en lichaam (antropologische spilt) en geest en materie (kosmische split).

De literair wetenschapper Duitse taal en protestants theoloog Ina Preatorius (2015)

benadert de antropologische vorm van dualisme vanuit een gender geladen historisch perspectief. Zij construeert het beeld dat het lichaam, dat als vrouwelijk wordt gezien, gecontroleerd en beheerst wordt door de ziel, de mannelijke zijde. Mannelijkheid staat voor toe-eigening van de natuur en vrouwelijkheid voor een passieve natuur dat ondergaat. Dit beeld is ook herkenbaar in het vroeg economische denken: “*Labour is the Father and active principle of wealth, as lands are the mother*” (William Petty, geciteerd door Preatorius, 2015, p. 19).

Weber (2013) herkent het (kosmisch) dualistische perspectief in het modern economische denken. Hij schrijft (idem): “*This unfolding of modern economic thinking with its endless focus on competition developed in tandem with dualism (...)*” (p. 26). Anders gesteld, het economisch ordenen en handelen wordt (rond de Verlichting) toenemend diametraal tegenover de materiële wereld gedacht. Dit perspectief creëert een politiek-economische ruimte, parallel aan de industrialisatie, om de groeiende behoefte aan onder andere grondstoffen in te vullen. Weber (2013) schetst een sociaalwetenschappelijk ontwikkelingsproces dat aanvangt in de zich industrialiserende pre-Victoriaanse samenleving en dat uitmondt in het beeld van de mens als een homo-economicus.

5.2.2 Homo-economicus

Parallel aan het diversiteitsonderzoek van de natuur door Charles Darwin (1797-1875), ontwikkelde de politiek econoom Thomas Robert Malthus (1766-1834) de theorie dat ‘schaarste’ de drijvende kracht achter sociale verandering is. Als de wereldbevolking blijft groeien zal er niet genoeg voedsel zijn voor iedereen.²¹ Dit leidt tot een strijd waarbij de zwakste schakels uitvallen. De sociaaleconomische theorie van Malthus is vervolgens geïncorporeerd in het Darwinistisch gedachtegoed over natuurlijke verandering en daarnaast ook opgenomen in de politiek geladen metaforiek van die tijd. Sociaal-Darwinistische beelden van de samenleving als een strijdtoneel waar fitte individuen de competitie met elkaar aangaan, deden hun intreden. Weber (2013) claimt echter dat dit meer zegt over de inrichting van de pre-Victoriaanse samenleving dan over de eigenlijke dynamiek van de natuur.

²¹ De wiskundige Pierre Verhulst stelt dat de bevolking niet exponentieel groeit maar naar een bepaald maximum toe beweegt en vervolgens afvlakt. Dit komt onder andere door een beperking van hulpbronnen. Hierdoor ontstaat er een S-curve van logistische groei (Raworth, 2017, p.239).

Het over en weer lenen van de beeldtaal tussen het biologische en het economische kennisperspectief heeft ertoe geleid dat de economie zich steeds meer ging definiëren als een waarde vrije ‘harde’ wetenschap, hierbij ondersteund door een wiskundige taal (Weber, 2013; Raworth, 2017). Gaande de tijd ontstaat er een divers palet aan economische modellen en beelden. Eén daarvan is het beeld van de homo-economicus (idem). Deze typologie van de mens staat tegenover de natuur, het kosmische dualisme en kan worden beschreven als een “(...) *machine-like egoist always seeking to maximise his utility (...)*” (Weber, 2013, p. 25; Raworth, 2017; Ulrich, 2009, Tronto, 1993). In dit mensbeeld zijn de eerste tekenen van het zich nog te ontwikkelen ideologisch geladen neoliberale perspectief herkenbaar (Taylor & Gans-Morse, 2009).

De econoom en grondlegger van de moderne economie Adam Smith (1723-1790) had een genuanceerder beeld over de moraliteit van de mens. Tronto (1993) reflecteert op zijn boek *The theory of moral sentiment (1759)*. Gesteld wordt dat handelsrelaties in de achttiende eeuw op steeds grotere afstand van elkaar gaan plaatsvinden. De onderlinge menselijke relaties worden daarmee abstracter. Dit zorgt ervoor dat “(...) *calculation, and self-interest, dictated faire dealings*” (Tronto, 1993, p.49). Dit leidt echter niet tot immoreel gedrag. Handel wordt gedreven door wederzijdse afhankelijkheid waardoor de “*wild passions*” worden getemd (idem, p. 49). Met andere woorden (idem, 1993):

Morality shifted from the concrete and direct approbation of those around us to the less intense but perhaps more reliable notion that, since it was in the interest of others to do so, they would follow these ways of behaving well. (p. 49)

Het beeld van de homo-economicus als een wilde en op zichzelf gerichte strijder wordt hiermee genuanceerd.

5.3 Vrijheid van keuze.

Het ideologisch geladen neoliberale mensbeeld wordt gekenmerkt door individueel rationeel handelende personen met maximale keuzevrijheid die hun behoeften daarmee optimaal kunnen bevredigen (Van der Heijden, 2017; Tronto, 2013). Vrijheid van keuze is dus een belangrijke waarde in het (neo)liberale denkgood.

Een belangrijk uitgangspunt voor het denken over vrijheid zijn rechten of behoeften. Menselijke vrijheid is vastgelegd in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, artikel 3. Het (complexe) rechtendiscours is maatgevend in het politieke en academische debat over vrijheid (Tronto, 2013).

Behoeften staan daarentegen minder in de schijnwerpers (idem). Praetorius (2015) stelt dat menselijke behoeften “*cannot be eliminated and are unceasing*” (p. 11). De mens moet bijvoorbeeld altijd eten en heeft bescherming nodig. Behoeften zijn politiek geladen en moeilijk definieerbaar (Tronto, 2013). Aan welke behoeften moet worden voldaan en hoeveel ‘eenheden’ moeten daarvan vervuld worden? Wie is er verantwoordelijk voor de behoefte aan bijvoorbeeld onderwijs? Zijn er grenzen aan behoeftebevrediging?

Praetorius (2015) verbindt de laatste vraag aan de relatie tussen ‘de’ mens en de natuur. De natuur legt de mens allerlei beperkingen op, herkenbaar in het klimaatdebat en in het zorgethische gedachtegoed van De la Bellacasa (2017) (zie paragraaf 4.4). De vaak veronderstelde menselijke onafhankelijkheid wordt begrensd en vanuit het perspectief van dominantie over de natuur geïnterpreteerd als: “(…) *a nuisance, as humiliating deprivation of their liberty* (...)” (idem, p. 12). Behoeftbevrediging hangt daarmee ontegenzeggelijk samen met een gelaagde realiteit van keuzes maken.

Na de bovenstaande korte analyse van ‘behoefte’ en ‘keuzes’ komt vrijheid in een bepaald licht te staan. Vrijheid staat op gespannen voet met kiezen. Als ik voor het één kan kiezen moet ik het ander laten. Absolute vrijheid lijkt een utopie. Hoe kan vrijheid geconceptualiseerd worden?

Een eerste ordening van vrijheid gebeurt vaak aan de hand van de inzichten van de filosoof Isaiah Berlin (1909-1997) die het begrip als negatief of positief duidt (Rössler, 2018). Negatieve vrijheid betekent dat er geen belemmeringen of beperkingen zijn. Positieve vrijheid is gefocust op iemands vermogens om bijvoorbeeld bepaalde talenten te ontwikkelen of je leven zelf te bepalen (idem).

Deze op eerste gezicht overzichtelijke tweedeling van vrijheid is echter complexer. Hoogleraar filosofie Beate Rössler (2018) draagt de kritiek van de filosoof Gerald MacCallum (1925-1987) aan om er op te wijzen dat negatieve- en positieve vrijheid elkaar veronderstellen. Daarnaast moet ook de vrijheid van het handelend subject in ogenschouw worden genomen. “X is vrij van de beperking Y om de handeling Z uit te voeren” (MacCallum, geciteerd door Rössler, 2018, p. 35). Vrijheid is daarmee afhankelijk van drie, met elkaar samenhangende, elementen.

Belemmeringen moeten afwezig zijn maar tegelijkertijd moeten er ook handelingsopties zijn om de negatieve vrijheid tot wasdom te kunnen laten komen. Daarnaast, en dat is het derde element, moet de handelende persoon (X) ook vrij zijn. Betreft het iemands eigen keuze of wordt die bepaald door externe factoren?

Het laatste element van de vrijheidsvergelijking, de eigen keuze, is problematisch. Rössler (2018) benoemt drie problemen. Ten eerste worden er vanuit een perfectionistisch perspectief twee elementen van een vrije keuze aangedragen. Alleen de persoon die juiste, op redelijke gronden gebaseerde, beslissingen neemt is daadwerkelijk vrij. Daarnaast moet de staat zorgen voor de juiste randvoorwaarden om te kunnen kiezen. Op dit punt is het *capability* denken van de econoom en filosoof Amartya Sen herkenbaar. “*Capabilities (...) depends on the nature of social arrangements, which can be crucial for individual freedom*” (Sen, 2009, p. 162). Ten tweede wordt de mate waarin de kiezende persoon zichzelf kent geproblematiseerd. Zelfbeelden kunnen en zijn vaak vervormd. Reflectie is daarom essentieel. Dit trekt vrijheid in een relationele dynamiek. Vrij kun je nooit volledig geïsoleerd zijn maar vereist dialogische reflectie om tot de juiste keuzes te komen. Deze dynamiek is ook te herkennen in het gedachtegoed van de filosoof John Stuart Mill (1806-1873). “*The only freedom which deserves the name, is that of pursuing our own good in our own way, so long as we do not attempt to deprive others of theirs, or impede their efforts to obtain it*” (Mill, geciteerd door Warnock, p. 20). Ten derde heeft iedereen te maken met beïnvloedende structuren en instituties. Reclame is erop gericht iemand te verleiden om zoveel mogelijk van een bepaald product te kopen. Het neoliberale economische beeld is hierin herkenbaar.

Bovenstaande analyse over vrijheid van keuze stelt de mens als redelijk dialogisch wezen centraal. Reflectie dient als correctievloeistof om tot een zo optimaal mogelijke vrijheidsrealisatie te komen. Dit beantwoordt echter nog niet de vraag wat de bandbreedte van vrijheid is. Kan er ook vrijheid toegedicht worden aan de niet-menselijke natuur? Hierbij licht de eerder gestelde vraag van Johns-Putra (2013) weer op of de niet-menselijke natuur gekend kan worden (zie paragraaf 4.2).

5.4 Ontwikkelingen in liberaal denken: economische groei (en de logica van de markt)

Een essentieel uitgangspunt in het (neo)liberaal politiek-economische denken is economische

groei (Raworth, 2017; Ulrich, 2009). Het Bruto Binnenlands Product (BBP²²) is een belangrijke indicator om de omvang van de economie te bepalen (idem). Het BBP van een land kan langs drie lijnen bepaald worden, namelijk de productie, het inkomen of de bestedingen. Het draait daarbij respectievelijk om de jaarlijkse totale waarde van alle goederen en diensten, het totaal verdiende inkomen of de totale som van de bestedingen. Wat niet wordt meegenomen in het BBP zijn de diensten die gratis worden verleend zoals de zorgtaken in het huishouden (Tronto, 1993, 2013). Welke drijvende krachten zitten achter het denken in termen van economische groei?

De normatieve wortels van het nut- en groedenken ligt in het utilistisch gedachtegoed van de Engelse jurist en filosoof Jeremy Bentham (1748-1832) (Ulrich, 2009). Geluk en pijn zijn de twee natuurlijke drijfveren in het menselijk bestaan (Warnock, 1962). Het nut van morele besluitvorming en wetgeving wordt bepaald door het maximaliseren van het geluk en het minimaliseren van pijn (idem). Van belang is dat geluk of pijn, anders dan de Kantiaanse plichtethiek, uitkomstmaten zijn. Met andere woorden, de consequenties van bepaalde keuzes. Om geluk te kunnen objectiveren ontwikkelde Bentham de zogenaamde utilistische calculus (idem). Dit is een universeel geldend en rationeel gefundeerd instrument waarmee de hoeveelheid eenheden geluk kan worden bepaald.

Nutsmaximalisatie, gebaseerd op het geschetste consequentialisme, is een belangrijk uitgangspunt in het neoliberale denken. Het streven is dat een transactie maximale nut of voordeel oplevert. Raworth (2009) stelt dat het nut van een bepaald product veelal bepaald wordt door de prijs. De prijs op zijn beurt wordt bepaald door de vraag en aanbod van goederen en diensten op een ‘markt’, gekenmerkt door zo min mogelijk overheidsbemoedening.²³ Dit combineert Raworth (2009) met de veronderstelling dat mensen “altijd liever meer dan minder hebben” (p. 39). Deze redenering leidt uiteindelijk tot de noodzaak van een constante inkomens- en dus productiegroei, samengevat als economische groei (idem).

Economische groei wordt grafisch weergegeven door de tijd (x-as) af te zetten tegen het BBP (y-as), de zogenaamde exponentiële groeicurve (Raworth, 2009). Volgens de econoom Walt W. Rostow (geparafraseerd door Raworth, 2009, p. 235/6) zijn er vijf ontwikkelstadia van groei te

²² Website bezocht op 25 april 2020. <https://www.cbs.nl/nl-nl/onze-diensten/in-de-klas/conjunctuurbekering/te-voorspellen-indicatoren/bruto-binnenlands-product--bbp->

²³ Website bezocht op 24 maart 2020. <https://www.dfbonline.nl/begrip/8758/vrijemarkteconomie>

onderscheiden, beginnend bij een traditionele samenleving en uiteindelijk uitmondend in samenleving gedomineerd door massaconsumptie. De vraag die dit vijfstappenmodel oproept is wat er na de laatste fase gebeurt. Blijft de economie altijd (exponentieel) doorgroeien of vlakt de groei af?

Op dit punt is het onderzoek van de natuurkundige Robert Ayres en de ecologisch econoom Benjamin Warr inzichtgevend (geparafraseerd door Raworth, 2009, p. 249). Om het ‘Silow’ effect, economische groei kon niet verklaard worden uit de combinatie van arbeid en kapitaal, te begrijpen, voegden de twee onderzoekers een derde variabele toe: energie. Met energie wordt fossiele brandstoffen bedoeld. Met de toevoeging van deze variabele was de economische groei in aantal landen die in de vijfde ontwikkelfase zaten, wel te verklaren. Met andere woorden, goedkope toegang tot fossiele brandstoffen is een belangrijke verklarende factor van economische groei. Dit betekent dat bij een grotere schaarste van deze energiebronnen de economische groei in het huidige economische stelsel zal gaan afvlakken. Deze analyse gaat uit van de geldende groeilogica. Niet betrokken in de redenering zijn de klimaat- en milieueffecten van het excessief gebruik van fossiele energiebronnen.

Er kan op twee manieren omgegaan worden met het bovenstaande beeld van economische groei (Hickel & Kallis, 2019). Ten eerste, vasthouden aan het standaardbeeld door alternatieve energiebronnen aan te wenden. De *Green Deal* gedachte, benoemd paragraaf 1.2, is hierin herkenbaar. Ten tweede, de maatschappij en economie op een dusdanige wijze transformeren zodat economische groei niet langer het bepalende adagium is.

De eerste variant herpak ik in het volgende hoofdstuk waarin ik het *enlivenment* denken beschouw. Bij de tweede variant speelt de vraag op wat het doel van een economie is. Is dat kapitaalaccumulatie, of bijvoorbeeld het in 2008 door Ecuador grondwettelijk (artikel-1 *rights of nature*) erkende principe dat: “*nature or Pachamama, where is reproduced and exists, has the right to exist, persist, maintain, and regenerate its vital cycles, structure, functions and its process in evolution*” (Charman, 2008, p. 131)? De tweede optie legt direct bloot dat ‘groei’ niet alleen een vraagstuk voor de economische wetenschap of de vrijemarkt is, maar dat het in een breed politiekmaatschappelijk perspectief getrokken moet worden.

5.5 Kritische reflectie en conclusie

Uitgangspunt van dit hoofdstuk was de vraag wat goede zorg voor de natuur is vanuit een neoliberaal politiek-economisch perspectief. Geconstateerd is dat neoliberalisme een diffuus en matig gedefinieerd waardeperspectief is. Het neoliberale denken hanteert een duaal mensbeeld. Dit betekent dat de economisch handelende mens tegenover de natuur staat. Het door Latour (1993) beschreven “*work of purification*”, zie paragraaf 3.2, en het daaraan gerelateerde klassieke moderniteitsbeeld (zie §3.3) zijn herkenbaar (p. 11). De consequentie van dit denkbeeld is dat de vrije mens verondersteld wordt te kunnen heersen over de niet-levende en niet-menselijke natuur om aan zijn behoeften te voldoen. Door onder andere het opstuwende mechanisme van een ‘noodzakelijke’ economische groei stijgt de mondiale vraag naar goederen en diensten en daarmee de uitstoot van broeikasgassen constant (IPPC, 2018). Het gevolg van dit menselijke handelen is onder andere het klimaatvraagstuk (Ten Bos, 2017). Dit brengt mij terug bij het aanvangspunt van dit hoofdstuk: wat goede zorg voor de natuur is vanuit een neoliberaal perspectief.

Het eerste deel van de gedecentreerde definitie van zorg van Tronto en Fisher (1993) door De la Bellacasa (2017) luidt: “*Care is everything that is done (rather than everything ‘we’ do) to maintain, continue, and repair ‘the world’ so that all (rather than ‘we’) can live in it as well as possible*” (p. 161). Afgezet tegen deze definitie kan eventueel alleen het laatste deel daarvan, “*as well as possible*”, als goede zorg worden geduid (idem). Gerelateerd aan het geschetste neoliberale vrijheidsideaal en nutsmaximalisatie van goederen en diensten wordt gestreefd naar een zo goed mogelijk leven. Dit argument roept wel de vraag op of de niet-menselijke natuur wordt meegedacht. In hoeverre krijgt een verbinding daarmee een plaats?

Goede zorg voor de natuur vanuit een neoliberaal economisch model kan het beste gerelateerd worden aan de *Green Deals* politiek. Dit houdt onder andere in dat de benodigde energie voor het economische complex wordt opgewekt met groene technologie, zoals windturbines. Hiervoor is veel overleg en afstemming nodig tussen gouvernementele en niet-gouvernementele organisaties. Er wordt daarmee nagedacht over “*maintain*” van de wereld (idem). Of dit genoeg is voor “*continue*” en “*repair*” is echter de vraag (idem; Hickel & Kallis, 2019). Deze benadering blijft immers vasthouden aan economische groei en een duaal mensbeeld.

De begrippen “*maintain, continue, and repair*” wijzen eerder in een andere richting (De la Bellacasa, 2017, p. 161). Bij het handhaven van de neoliberal geïnspireerde economie en levensstijl kan er vanuit deze begrippen bezien nauwelijks sprake zijn van goede zorg voor de natuur. Door het dominante effect van het menselijk handelen op de aarde, geduid als het antropoceen, is het klimaatvraagstuk op de mondiale agenda gekomen (Ten Bos, 2019; Haraway, 2016). Daarnaast is goede zorg gerelateerd aan meer dan alleen menselijke behoeften en belangen (De la Bellacasa, 2017; Haraway, 2016; Johns-Putra, 2013; Tronto, 1993). Deze zienswijze is in het individueel en op menselijke behoeften georiënteerde neoliberalisme niet direct herkenbaar.

Latour (1993) heeft aangezet tot het denken voorbij dichotomieën (§3.2). Het denken in netwerken en verwevenheid is ook herkenbaar in het complexiteitsperspectief (§3.6). De mens wordt gezien als onderdeel van en zijn weg zoekend in een web van intermenselijke, niet-menselijke en niet-levende afhankelijkheden. Dit vraagt om constante afstemming en nieuwe verbeeldingen (Haraway, 2016). Hoe kan de niet-menselijke natuur begrepen worden (Johns-Putra, 2013)? Gesteld kan worden dat de vraag ‘wat is goede zorg voor de natuur’ vanuit een liberaal perspectief noopt tot het heroverwegen van de uitgangspunten daarvan.

Hoofdstuk 6 *Enlivenment* als politiek-economisch perspectief

6.1 Inleiding

Hoofdstuk 6 staat in het teken van het *enlivenment* denken in relatie tot goede zorg voor de natuur -deelvraag 1d-. In de inleiding van hoofdstuk 5 stelde ik dat het klimaatvraagstuk en daaraan gelieerde werkpraktijk van de PGZ een direct verband hebben met de politiek-economische keuzes en activiteiten (IPPC, 2018). Anders gesteld, antwoorden op de vraag wat goede zorg voor de natuur is (zie hoofdstukken 3 & 4) worden voor een belangrijk deel bepaald door de politiek-economische inkleuring van het gekozen perspectief. Ik heb in hoofdstuk 5 aandacht besteed aan het dominante neoliberale politiek-economische narratief. Ik stel daar nu een alternatieve denkwijze tegenover.

Enlivenment is een complex en multidimensionaal construct waarbij leven en “*aliveness*” centraal staan (Weber, 2013, p. 11). De realiteit wordt geduid als een belichaamd: “(...) *living process of mutual transforming relationships, subjectivity, and expression*”²⁴ (Weber & Kurt, 2016, p. 1). Dit realiteitsbeeld, zoals benoemd in paragraaf 1.3.4, staat niet op zichzelf maar kan tot op de dag van vandaag herkend worden in eeuwenoude niet-westerse samenlevingsvormen, zoals de *indigenous* culturen (Powys Whyte & Cuomo, 2016; Manschot, 2016).

Het *enlivenment* denken kan niet los gezien worden van een kritiek op het moderne- (zie §3.4) en daarmee samenhangende neoliberale wereldbeeld (zie hoofdstuk 5). Ik benader deze kritiek vanuit het begrip antropoceen (§6.2). Leven wordt in essentie relationeel begrepen (Weber, 2019). De menselijke en niet-menselijke natuur zijn opgenomen in een web van emotioneel en experimenteel geladen afhankelijkheden. Ik werk dit uit in paragraaf 6.3. Om inzicht te krijgen in de vele aspecten van *enlivenment* wordt een breed epistemologisch perspectief verondersteld (Weber, 2013). De zogenaamde rationele objectiviteit van het Verlichtingsdenken wordt door Weber aangevuld met lichamelijke betekenisgeving, geleefde ervaring en (poëtische) subjectiviteit (idem). Beide betekenisaders, Verlichtingsdenken en het *enlivenment* perspectief, zijn volgens Weber (idem) complementair en noodzakelijk om de complexe realiteit te kunnen duiden (§6.4). Wat het bovenstaande betekent voor het economisch denken werk ik uit in paragraaf 6.5. Ik besteed daarin ook aandacht aan het (ethisch) denken in

²⁴ Website bezocht op 25 april 2020. <https://www.kosmosjournal.org/article/the-enlivenment-manifesto-politics-and-poetics-in-the-anthropocene/>

termen van behoeften, vormgegeven door de econoom Manfred Max-Neef (1991). Dit hoofdstuk wordt afgesloten met een kritische reflectie en conclusie (§6.6).

6.2 De uitdagingen van het antropoceen: duurzaamheid of *enlivenment* als kompas?

Het begrip antropoceen, gedefinieerd als tijdperk van de mens, is in de jaren tachtig van de vorige eeuw gemunt door de geoloog Eugene Stoermer (Haraway, 2016). Dit begrip verwijst naar de invloed van de mens op de aarde die dusdanige vormen aanneemt dat het de grootste veranderende kracht is (Ten Bos, 2017; Manschot, 2016). In het antropoceen zijn drie fasen te onderscheiden (Manschot, 2016). Ten eerste de fase van de industriële revolutie tussen 1870 en 1940. Ten tweede de fase van de grote acceleratie gekenmerkt door een sterke bevolkingstoename en technologische ontwikkelingen (1940-1990). Ten derde de periode na 1990 waarin het bewustzijn van de invloed van het menselijk handelen op de aarde serieus gestalte krijgt.

Moore (2017) bekritiseert dit historische beeld en stelt dat de overheersing van de mens over de natuur in de 15^e eeuw aanving: het beginpunt van een kapitalistische wereldorde. Hij spreekt daarom liever van het Kapitalocean.

Moderniteit (zie §3.2) wordt gekenmerkt door een duaal mensbeeld: een fundamentele split tussen mens/cultuur en natuur. Het antropoceen kan gekenschetst worden als het overstijgen van dit duale beeld (Weber, 2013). Geclaimd wordt dat de volledige niet-menselijke natuur gelijkgeschakeld kan worden aan het menselijk (technisch) handelen (idem; Ten Bos, 2017). Alles wordt cultuur. De samensmelting van mens en machine, cyborg, is een exponent van deze gedachte. Weber (2013) ondersteunt deze vorm van overstijgen van het dualisme niet. Hij denkt meer in termen van een verwevenheid tussen de menselijke en niet-menselijke natuur als toegang tot het overstijgen van het dualisme.

Wetenschappelijke vooruitgang, technologische ontwikkelingen en daaraan gerelateerde efficiencyslagen zijn cultuurelementen. Voorondersteld wordt dat politiek-maatschappelijke vraagstukken, zoals het klimaatvraagstuk, langs technologische weg opgelost kunnen worden (Raworth 2017; Van der Heijden, 2017). In die zin heeft het antropoceen perspectief een utopische grondslag (Weber, 2013). Duurzaamheidspolitiek, praktisch uitgewerkt door *Green Deals*, kan in dit raamwerk worden geplaatst (Weber, 2019; Hickel & Kallis, 2019). Stemmen binnen het klimaatdebat vragen om een verduurzaming of vergroening van de economische

activiteiten. Dit wordt onder andere gerealiseerd door een efficiënte en vergroende technologische inzet van schaarse middelen.

Ondanks de vergroening van allerlei handelingspraktijken blijven de achterliggende aannames van het modernistisch geïnspireerde (neoliberale) politiek-economische denken gehandhaafd (idem). Ten eerste heeft de mens nog steeds volledig zeggenschap over de betekenisloze en dood veronderstelde natuur. Ten tweede blijft economische groei een noodzakelijk onderdeel van het economische complex (idem). Anders gesteld: “*Ecologic economics means integrating natural processes in our economic system and putting a virtual price tag on their performances*” (Daley & Farly geciteerd door Weber, 2019, p. 37).

Het *enlivenment* denken staat niet negatief tegenover verduurzaming van de economie maar weerlegt de zojuist genoemde uitgangspunten (Weber, 2013). Zo wordt voorondersteld dat de mens en de niet-menselijke natuur onderhevig zijn aan dezelfde dynamische en creatieve principes (idem). “*Nature is not outside of us. It is inside of us – and we are inside of it*” (Weber, 2013, p. 18). Groei, parallel aan het natuurbeeld, wordt niet geduid als economische groei maar als: “*(...) depth of experience: the diversity of natural forms and the variety of ways to experience aliveness*” (idem, p.19). Dezelfde natuurparallel wordt doorgetrokken naar efficiency en perfectie (Weber, 2019). De natuur wordt als niet-efficiënt en perfect functionerend begrepen. Dit geldt ook voor de mens als onderdeel van diezelfde natuur. De menselijke realiteit wordt gekenmerkt door tegenstrijdigheden en tekortkoming.

De begrippen schaarste en eigendom worden ook anders benaderd (idem). Vanuit het *enlivenment* denken wordt er geen schaarste maar natuurlijke overvloed herkend. De voornaamste bronnen zijn zonne-energie en de zich alsmaar aanpassende en nieuw vormende ecologische verbindingen. Dit is een proces van constante natuurlijke diversificatie. Deze dynamiek is niet zozeer gericht op de acquisitie van individuele eigendommen maar wijst eerder naar samenwerken en ‘worden’.

De mens van het antropoceen is vanuit het *enlivenment* perspectief onderdeel van het geschetste levende web van betekenissen. Deze denkwijze heeft vergaande consequenties voor het politiek-economische denken en handelen. Ik kom hierop terug in paragraaf 6.5.

6.3 *Enlivenment*: een web van verbondenheid

Wat is (levende) natuur? Het standaardantwoord op deze vraag, besproken in §3.4, was tot voor kort dat een (levend) organisme is opgebouwd uit een aantal evolutionair ontwikkelde elementaire bouwstenen die zich op een specifieke wijze tot elkaar verhouden (Van der Wal, 2012). Het begrip ‘leven’ heb ik in de eerste zin tussen haken gezet. De reden hiervoor is dat in de dominante biologische onderzoeksbenadering dit concept theoretisch niet (goed) is ingebed (Weber, 2013). Volgens Weber (2013) betekent leven doelgericht zijn op zo optimaal mogelijk overleven, samenwerken en onderdeel zijn van grotere levenssystemen. Maar ook een eigen identiteit ontwikkelen en sterven (*idem*). Het dominante wetenschappelijke onderzoeksparadigma (in de biologie) gaat daarentegen uit van een natuurbeeld van beheersbare eenheden: zoals moleculen of cellen die eindeloos gecombineerd kunnen worden maar geen eigen dynamiek hebben. Er is hierdoor minimale ruimte voor het concept leven.

Het *enlivenment* perspectief, gebaseerd op relatief nieuwe ontwikkelingen²⁵ binnen de biologie die het dominante denken over atomistische individualiteit weerleggen, opent deze ruimte wel. De natuur, ook in het *enlivenment* denken, wordt gepostuleerd als een levend en samenwerkend systeem. Weber (2013, p. 31) introduceert de term empirische subjectiviteit dat verschillende elementen bevat. Hij werkt deze elementen uit door ‘nieuwe’ (biologische) inzichten over de realiteit van een cel te schetsen.

De cel moet allereerst worden begrepen als een: “(...) *material system displaying the intention to maintain itself intact, to grow, to unfold, and to make a fuller scope of life for itself*” (Weber, 2013, p. 30). De cel is een doelgerichte eenheid. Door processen, zoals de toe- en afvoer van voedings- en afvalstoffen, wordt het eigen lichamelijk ‘zijn’ onderhouden. De cel is door middel van deze processen in staat te groeien en zich te ontwikkelen.

Ten tweede geldt dit niet alleen in materiële- maar ook in immateriële zin. Het celsysteem probeert continu tot een rijkere en vollere eigen identiteit te komen. Een levercel, bijvoorbeeld, is erop gericht, door constante adaptatie, de eigen identiteit als levercel te bewaken en te ontwikkelen. Hiermee krijgt het een zekere graad van “*embodied freedom*” en subjectiviteit, dat nodig is om het eigen bestaan mogelijk te maken (Weber, 2013, p. 31). Dit is een creatief en open proces. De belichaamde cel staat uit in de wereld, net als de mens, en

²⁵ Website bezocht op 2 mei 2020. https://evolution.berkeley.edu/evolibrary/article/history_24

probeert daarin binnen de materiële grenzen en mogelijkheden tot wasdom te komen. Om dit te realiseren zijn iedere keer nieuwe oplossingen en verbindingen nodig om uiteindelijk het universele en alles gelijkstellende natuurlijke doel te realiseren: continuïteit van leven. De cel, gelijk de mens, is hiermee opgenomen in het web van de levende natuur.

Ten derde hangt een belichaamd leven, ook van een cel, samen met de dood. Vanuit het *enlivenment* perspectief staan beide realiteiten niet los van elkaar (Weber, 2013). Alles wat sterft wordt weer opgenomen in de eindeloze cyclus van het leven. Anders gezegd, de dood verhoudt zich op een integrale wijze tot het leven.

Samenvattend betekent empirische subjectiviteit dat belichaamde organismen, waaronder ook de mens gerekend, tot op zekere hoogte autonoom zijn en een natuurlijke drive hebben tot betekenisgeving. Het leven is daarbij doelgericht. Door het aanwenden van lichamelijke processen en waardevolle ervaringen is het organisme erop gericht zich te ontwikkelen en tot wasdom te komen. Dit gebeurt in een netwerk van afhankelijkheden. De dood is een integraal onderdeel van leven.

De belichaamde vrijheid is niet absoluut. In de eerste plaats omdat de lichamelijke mogelijkheden, zoals eerder aangestipt, begrensd zijn. In de tweede plaats om te kunnen overleven en tot volledige ontplooiing te komen is samenwerking onmisbaar (Weber, 2019, 2013). Met andere woorden, een cel en dus ook de mens kan niet leven in volledige isolatie. Het zelf komt dan niet tot wasdom. De menselijke en niet-menselijke natuur is: “*only-self-through-other*” (Weber, 2013, p. 32). Geheel en deel zijn van elkaar afhankelijk. Dit maakt dat samenwerking noodzakelijk is. Weber (2019, 2016, 2013) gebruikt in dit kader ook de begrippen symbiose (samenlevend), transformatie (verandering) en metabolisme (omzetting of verandering) uit de biologie. Er is een constante interactie tussen ‘binnen-’ en ‘buitenwereld’. Bij metabolisme bijvoorbeeld, vindt er een voortdurende omzetting plaats van voedingsstoffen en genetisch materiaal waarbij dat wordt geïmporteerd (van extern naar intern) en geëxporteerd (van intern naar extern). Dit is volgens Weber (2019) een betekenisvol proces: “*(...) of the whole through particular transactions*” (p. 45).

Deze geschetste samenwerking is niet altijd harmonieus en duidelijk maar schuurt en is paradoxaal coöperatief: bijvoorbeeld ego/intern versus ander/extern. *Enlivenment* is daarom niet utopisch. Het vraagt iedere keer weer om nieuwe en creatieve verbeeldingen om tot tijdelijke handelingsopties en oplossingen te komen (Weber, 2013).

Het web van verbondenheid in relatie tot *enlivenment* heeft nu op drie niveaus vorm gekregen. In de eerste plaats is continuïteit en vormgeven aan ‘leven’ de verbindende en gelijkstellende kracht van de hele natuur, inclusief de mens. In de tweede plaats veronderstelt leven een ‘zelf’ in systeemverbondenheid met de ‘ander’ en in de derde plaats zijn dood en leven verstrengeld.

6.4 Poëtische objectiviteit en (empirische subjectiviteit)

Het *enlivenment* denken plaatst het concept ‘leven’, naast levendigheid, als denkcategorie volop in de schijnwerpers (Weber, 2013). Hierdoor krijgen begrippen als betekenisgeving en lichamelijke een podium voor een verdiepende analyse. Dit betekent niet dat empirische observatie en rationeel redeneren aan de kant worden geschoven (idem). Het levensperspectief wordt als toevoeging gezien van het rationeel-empirisch analytisch kader. Deze verrijking wordt gerealiseerd door de introductie van de begrippen “*empirical subjectivity*” (zie §6.3) en “*poetic objectivity*” van betekenisvolle ervaringen (Weber, 2019, p. 12).

Het begrip poëtische objectiviteit lijkt een tegenstrijdigheid in zich te dragen. Poëzie is immers een scheppende en subjectief geduide praktijk. Vanuit het standaardbeeld van wetenschap, voortkomend uit de natuurwetenschappelijke empirische methoden van het Verlichtingsparadigma, kunnen objectiviteit en subjectiviteit niet samengaan. Door het volgen van methodologische stappen wordt geprobeerd het zogenaamde ‘eerste persoons perspectief’ weg te zuiveren.

Weber (2013) vindt deze eenzijdige epistemologische benadering problematisch en introduceert daarom het begrip ‘poëtische objectiviteit’ dat juist ruimte biedt aan de eerste persoon. Door de diepere subjectieve lagen en behoeften van het leven van zowel de menselijke als niet-menselijke natuur te onderzoeken kan er een verrijkt begrippenkader van de natuur worden ontwikkeld (Weber, 2013).

Verondersteld wordt, zoals eerder beschreven, dat “*being a body and having feelings and socially expresses, non-verbal interactions*” empirische objectieve feiten zijn (Weber, 2013, p. 56). Dit geldt zowel voor de menselijke als de niet-menselijke natuur. Om deze redenen maakt zogenaamde ‘subjectieve’ duiding een onlosmakelijk deel uit van de realiteits- en belevingswereld. Als dit wordt weggezuiverd, worden zin- en betekenis gevende processen teruggebracht tot zogenaamd objectief vast te stellen en controleerbare eenheden. Naast het

objectiverend veronderstelde ‘derde persoons persoonsperspectief’ is er daarom een poëtisch expressief ‘eerste persoonsperspectief’ nodig (Weber, 2013).

Dit vraagt om een onderzoeksbenadering waarbij de geleefde ervaring op systematische wijze onderzocht wordt (Weber, 2019). Doel is om de diepere belichaamde betekenislagen van het menselijke en niet-menselijk bestaan te begrijpen. Dit voert over hobbelige wegen gekenmerkt door: tegenstrijdigheden, wrijvende en schurende inzichten. Het is in die zin kwetsbaar.

Daarnaast vereist het een creatieve en open onderzoekshouding om tot nieuwe symbolische verbeeldingen te komen. De bioloog en filosoof Varela experimenteert bijvoorbeeld met het combineren van hersenonderzoek, meditatie en fenomenologische inzichten (Varela geparafraseerd door Weber, 2013, p.59). Het objectief poëtisch perspectief krijgt op deze manier een plek naast het traditionele kennisideaal.

6.5 *Enlivenment* en behoeften

In hoofdstuk vijf is aandacht besteed aan de neoliberale inkleuring van het multidimensionale begrip economie, afgeleid van het Griekse ‘oikos’ (huishouden) en ‘nomos’ (regel/leer). Wat betekent het concept gezien door de lens van het *enlivenment* denken? Op welke wijze moet het ‘huishouden’ geordend worden vanuit het *enlivenment* gedachtegoed?

Centraal staat dat het economisch denken en handelen begrepen wordt als: “*household of and with the biosphere*” (Weber, 2013, p.35). Met andere woorden, het wordt ingebed in het hierboven uitgewerkte web van de levende natuur. Dit in tegenstelling tot het neoliberale perspectief dat zich tegenover de dode natuur positioneert (zie §5.2). In het web van afhankelijkheden in en tussen de menselijke en niet-menselijke natuur vinden uitwisselingen plaats om in de levensbehoeften te kunnen voorzien. Denk hierbij aan grond- en voedingstoffen. Deze (lichamelijke) kant wordt gekenmerkt door begrenzing. Gif, bijvoorbeeld, wordt niet verdragen door de mens en de niet-levende natuur kan tot op bepaalde hoogte geëxploiteerd worden.

Naast materieel moet uitwisseling ook ‘poëtisch’ worden begrepen (Weber, 2019). Dit betekent onder andere dat gevoelens, sociale verbanden en betekenisgeving essentieel zijn en meegenomen moeten worden in het economisch kennis- en handelingsbeeld. Handelstransacties worden niet gereduceerd tot rationele overeenkomsten maar zijn vooral betekenis- en zingevingsdragers. Uitwisselingen van goederen bij de *indigenous people* waar ik werkte (zie

§1.1) gingen gepaard met rituelen, delen van verhalen en symboliek die meer betekenden dan de feitelijke transactie van bijvoorbeeld het vlees van de jacht. Deze poëtische verbeeldingen zijn grenzeloos.

Parallel aan het gedachtegoed van de *commons* economie (zie §1.3.4) en processen in de levende natuur, richt het *enlivenment* denken zich ook op het belang van lokale economische initiatieven (Weber, 2013). Naast enkele algemene uitgangspunten zoals de noodzaak tot ruil en afstemming om in de levensbehoeften te kunnen voorzien, krijgt betekenisgeving van transacties voornamelijk vorm binnen korte ketens. Gedoeld wordt hier op lokale economieën waar de mensen elkaar en de leefomgeving kennen.

Het onderhouden en verzorgen van de leefsysteem is hierbij belangrijk. Iedere leefsysteem kan een bepaalde hoeveelheid stress aan alvorens het in elkaar klappt (Varela geparafraseerd door Weber, 2013, p.38). Dit kan vergaande gevolgen hebben: bijvoorbeeld in de voedselvoorziening van de leefgemeenschap. Dit vereist een houding van continu balans zoeken tussen gebruik en met rust laten. Hiervoor is onderlinge afstemming en duiding nodig om op lange termijn het samenhangende levenssysteem te behouden en daarmee in de levensbehoeften te kunnen blijven voorzien.

Manfred Max-Neef (1991) specificereert het concept (levens)behoeften en werkt dit uit in een matrix. Hij maakt daarbij onderscheid tussen behoeften en *satisfiers* (idem). Behoeften zijn, zo stelt Max-Neef (idem), universeel en beperkt in aantal. Hij maakt een onderscheid tussen axiale en existentiële behoeften. In de eerste categorie vallen de begrippen: bestaanszekerheid, bescherming, genegenheid, begrip, participatie, ledigheid, creatie, identiteit en vrijheid. De existentiële as verdeelt hij in: zijn, hebben, doen en bevinden. Door beide perspectieven tegen elkaar af te zetten ontstaat er een matrix met 36 cellen. De cellen worden gevuld met de zogenaamde *satisfiers*. Dit zijn: concrete regelingen, voorzieningen, sociale praktijken, organisatievormen en daarmee politieke-economische en cultureel gevoelig, nodig om de benoemde levensbehoeften te kunnen realiseren.

De matrix van Max-Neef (idem) trekt behoeften in het centrum van het politiek-economische denken en handelen. Het vormt daarmee een theoretisch onderbouwd praktisch handelingskader voor het wat abstractere *enlivenment* gedachtegoed.

6.6 Kritische reflectie en conclusie

Ik begon dit hoofdstuk met de vraag wat goede zorg voor de natuur betekent vanuit het *enlivenment* perspectief. Deze vraag zal ik nu proberen te beantwoorden. *Enlivenment* is een rijk begrip en kan samengevat worden met het maxime “*life shall be*” (Weber & Kurt, 2016, p. 2). Leven en betekenisgeven daaraan, in een web van afhankelijkheden, is het doel van zowel de menselijke- als de niet-menselijke natuur. Alles is belichaamd én heeft een poëtische binnenkant.

Dit gedachtegoed heeft sterke overeenkomsten met het premoderne- (zie §3.3) en het complexiteitsperspectief (zie §3.6). Beide realiteitsbenaderingen denken de menselijke en niet-menselijke natuur in een web of netwerk van samenhangende elementen. Hierbij moet opgemerkt worden dat *enlivenment* in tegenstelling tot het premoderne denken seculier van aard is en dat het complexiteitsperspectief de mens nog op een zekere afstand van de natuur lijkt te plaatsen. Met andere woorden, de mens wordt binnen het complexiteitsdenken nog niet expliciet meegedacht als onderdeel van het complexe natuursysteem, terwijl dit binnen het *enlivenment* gedachtegoed nadrukkelijk wel het geval is. Daarnaast licht de idee van translatie van Latour (1993) op (zie §3.2). Dit betekent dat de mens onderdeel is van een meer dan menselijk netwerk en in samenspraak daarmee de realiteitsbeelden construeert.

Dit brengt mij terug bij de vraagstelling van dit hoofdstuk wat de betekenis van goede zorg voor de natuur geredeneerd vanuit een *enlivenment* perspectief is. Afgezet tegen de gedecentreerde definitie van zorg van Tronto en Fisher (1993) door De la Bellacasa (2017) zijn er een aantal elementen die daar positief naar lijken te verwijzen. Ik herhaal de definitie:

Care is everything that is done (rather than everything ‘we’ do) to maintain, continue, and repair ‘the world’ so that all (rather than ‘we’) can live in it as well as possible. That world includes ... all that we seek to interweave in a complex, life-sustaining web. (p. 161)

De levende natuur, inclusief de mens, is gericht op een bepaald doel: tot volledige ontwikkeling en wasdom komen. Het perspectief “*as well as possible*” is herkenbaar in de definitie (idem). Dit gebeurt door lichamelijke activiteiten: bijvoorbeeld uitwisseling van voedingsstoffen en betekenisgeving. Er vinden dus concrete handelingen, “*is done*”, plaats om het eigen leven te kunnen onderhouden, continueren en repareren (idem). Hiervoor is constant afstemming nodig.

Lichamelijkheid, ‘*bodies*’, krijgt een expliciete plek in het *enlivenment* denken. De menselijke- en niet-menselijke natuur staan lichamen uit in de wereld en zijn verbonden in een web van afhankelijkheden. Hierdoor wordt er ook een bepaalde begrenzing, de grenzen van de lichamelijke mogelijkheden, meegedacht.

Bovenstaande lijkt erop te wijzen dat er bij het *enlivenment* denken sprake is van aanknopingspunten voor het denken over de vraag wat goede zorg voor de natuur betekent. Floreren, dialoog en afstemming, verbondenheid, (lichamelijke) mogelijkheden en begrenzing zijn ethisch geladen begrippen die in het *enlivenment* denken oplichten. Floreren in de betekenis van bloeien zet bijvoorbeeld aan tot nieuwe verbeeldingen en handelingen. Om te kunnen floreren is zorg (zie hoofdstuk 4) en aandacht nodig. Dit geldt voor alles wat leeft. Een straatkind kan moeilijker tot wasdom komen. Hiervoor heeft hij/zij (liefdevolle) directe aandacht, verbondenheid en een levensvatbare niet vervuilde leefomgeving nodig.

Is er bij het *enlivenment* denken echter geen sprake van essentialisme en *naturalistic fallacy*? Essentialisme betekent dat de hele realiteit teruggevoerd kan worden tot een ‘harde kern’: de essentie. Daarmee heeft het ook iets statisch. In dit geval wordt alles verklaard door de (essentiële) dynamiek van het leven. Weber (2013) stelt inderdaad dat zijn benadering essentialistisch is in de zin van: “(...) *vibrant, poetic, felt reality of individual-and-communal-embodied existence*” (p. 35). Hier lijkt hij te veronderstellen dat *enlivenment* wel essentialistisch is maar begrepen moet worden vanuit een zich constant aanpassende en subjectieve levende realiteit. Dit roept de vraag op of *enlivenment* door deze dynamische inkleuring minder essentialistisch is? De statische connotatie van het essentialisme blijft immers kleven aan het begrip.

Naturalistic fallacy verwijst naar de redenering dat van een ‘*is*’ nooit een ‘*ought*’ afgeleid mag worden. *Enlivenment* spiegelt de dynamiek van de natuur en projecteert die op allerlei praktijken, zoals het economische complex. In die zin is er zeker sprake van een naturalistische dwaling. Weber wil hieraan ontkomen door terug te grijpen op de essentialistische denkrichting. Hij stelt: “*the (original) theoretical premises of biology should not allow such observable realities to be marginalised or ignored*” (Weber, 2013, p.55). Hier lijken we in een cirkelredenering te zitten die altijd wordt afgesloten door het essentialistisch uitgangspunt: “*life shall be*” (Weber & Kurt, 2016, p.2). Geen ontkomen aan!

Enlivenment geeft weinig concrete handelingsopties. Het blijft in die zin een abstract metaperspectief. Door aan te sluiten bij ideeën van de *commons* economie en het gedachtegoed van Manfred Max-Neef (1991) probeert Weber (2013) concrete politiek-economische handelingsperspectieven te formuleren voor het *enlivenment* denken. In relatie tot goede zorg voor de natuur zet *enlivenment* vooral aan tot het denken vanuit een alternatief en creatief analytisch begrippenkader dat belangrijk kan zijn bij het beantwoorden van het klimaatvraagstuk. Weber & Kurt (2016) stellen: “*The ‘bios’ of ‘Enlivenment’ will require a long-term commitment comparable to the struggle for universal human rights*” (p. 2).

Hoofdstuk 7 Synthese

7.1 Inleiding

Hoofdstuk 7, parallel aan deelvraag 1e, staat in het teken van het synthetiseren van de conceptuele elementen uit de voorgaande hoofdstukken. De deelvraag luidde: Hoe verhouden de concepten kenmerkend voor een zorgethisch (1b), neoliberal (1c) en *enlivenment* (1d) waardeperspectief zich tot elkaar als conceptueel kader? Ik ontwikkel eerst een samenvattende tabel door de drie besproken waardeperspectieven af te zetten tegen: mens- en natuurbeeld, kennistheoretisch en methodologisch perspectief, elementen goede zorg natuur, tijd en ruimte, kritiek en ontwikkelperspectief (§7.2). Vervolgens synthetiseer ik het overzicht tekstueel en construeer zo een conceptueel kader dat toegepast wordt in hoofdstuk 8.

7.2 Samenvattende tabel en het conceptueel kader

Eerste verticale kolom van de samenvattende tabel

Deze scriptie heeft een conceptuele insteek gericht op het verkennen van de verruimingsmogelijkheden van het analyse- en handelingsperspectief van de PGZ. De eerste vier criteria in de verticale kolom (zie tabel 1) zijn daarom gebaseerd op de indeling van filosofische aannames voor wetenschappelijk onderzoek opgesteld door Cresswell & Poth (2018).

Vervolgens zijn tijd en ruimte universele ordeningsprincipes die van belang zijn bij het denken over goede zorg voor de natuur en de werkpraktijk van de PGZ. De laatste twee elementen, kritiek en ontwikkelperspectief, zijn gebaseerd op een onderzoekshouding om mee-, tegen- en om te denken bij een wetenschappelijke analyse (Vosman & Niemeijer, 2017).

Bovenste horizontale rij van de samenvattende tabel

Het natuur(cultuur) perspectief is niet terug te vinden in de bovenste horizontale rij (zie tabel 1) omdat het contextueel is bedoeld. De drie benoemde waardeperspectieven, zoals verondersteld in paragraaf 1.1, hangen met elkaar samen. In de tabel zijn deze om analytische redenen nog van elkaar gescheiden.

Onderbouwing cellen samenvattende tabel en het conceptueel kader

Tabel 1 heeft een samenvattende en een logisch ordenende functie. Ik heb geprobeerd de cellen zoveel mogelijk te laden met de essentiële elementen van de diverse kritische reflecties en

conclusies. Hierbij zijn geen nieuwe elementen toegevoegd.

In paragraaf 1.1 stelde ik dat de vraagstukken in de PGZ, waaronder het klimaatdebat, breed en fundamenteel waardegeladen zijn. Het gangbare analyse- en handelingskader is echter smal. In deze scriptie probeer ik (conceptuele) elementen op te laten lichten (gerelateerd aan goede zorg voor de natuur en gedacht in een meer dan menselijke wereld) waarmee het analyse- en handelingsperspectief van de PGZ ruimer opgevat kunnen worden. De constructie van het conceptueel kader en de keuzes die daarbij zijn gemaakt moeten parallel aan dit verruimingsdoel begrepen worden. Een ruimte waarin zowel de menselijke als de niet-menselijke natuur over ‘voice’ kunnen beschikken en geprobeerd wordt vreemdheid te overbruggen. Dit is niet in beton gegoten maar nodigt eerder uit tot dialoog.

Het analytische onderscheid van de samenvattende tabel laat ik in het conceptueel kader los. De conceptuele elementen van de drie waardeperspectieven resoneren met elkaar in een samenhangend geheel. De zogenaamd neoliberale waarden lijken minder expliciet op te lichten maar zijn vooral herkenbaar als impliciete afzetpunten ten opzichte van de andere twee waardeperspectieven: bijvoorbeeld groei als diepte-ervaring tegenover economische groei.

Tabel-1 Samenvattende tabel

	Zorgethiek	Neoliberalisme	Enlivenment
Mens- en natuurbeeld	Realistisch/(pragmatisch) Relationeel betrokken Vreemdheid overbruggen Identiteit (zelf-ander) (Lichamelijke)begrenzing Afhankelijk/ <i>commitment</i> Mens gedecentreerd Natuurcultuur/verweven Doelgericht (goede zorg) Behoeften	Dualistisch Cultuur tegenover natuur Mens rationeel handelend Nutsmaximalisatie Schaarste Utilisme Vrijheid/Democratie Wederzijdse afhankelijkheid	Holistisch Natuurcultuur/verweven Doelgericht Leven/dood verstrengeld Niet utopisch Groei: <i>depth of experience</i> <i>Embodied freedom</i> Uitwisseling Lokaal Behoeften
Kennistheoretisch perspectief	Particulier/ <i>Concern</i> Contextueel (waaronder politiek-economisch) Interdisciplinair Complexiteit Ambivalentie Interpretatie Leren/competenties/ voorwaarden	Rationeel empirisme Domein gericht/reductie Waarheid, gelijkwaardigheid en eerlijkheid (Complexiteit) Universalisme Derde persoonsperspectief	Empirisch subjectivisme Poëtische objectiviteit -naast- Rationeel empirisme Interdisciplinair Complexiteit Belichaamd Eerste persoonsperspectief Betekenis
Methodologisch perspectief	Praktisch handelend en transformatie/deel-geheel /politiek-economisch Ervaren	Rationeel overwegend	Poëtische objectiviteit

Elementen 'goede zorg' (voor de natuur)	Dialogo en erkenning schuren en wrijven; <i>ongoing</i> ; 'worden' in plaats van 'zijn'; Zorg voor zelf, ander en aarde; open	Vergroening met behoud van economische groei; markt; voorzien in individuele menselijke behoeften; universalisme	Verbondenheid, floreren, afstemming, lichamelijke begrenzing/mogelijkheden; Vergroening
Tijd		Lineair	Circulair
Ruimte	Verweven	Domineren	Verweven Levend systeem
Kritiek	Paternalisme Parochialisme Relativisme (Utopisme)	Economische groei Individualisme Marktdominantie	Essentialistisch <i>Naturalistic fallacy</i> Weinig handelingsopties
Ontwikkelperspectief	Zorgethiek en de kunsten Ethische verbeelding	Heroverweging uitgangspunten	Alternatief analytisch begrippenkader Nieuwe verbeeldingen

Conceptueel kader

Goede zorg voor de natuur is waardegeladen. Politiek-economische, wetenschappelijke en ethische waardeperspectieven verhouden zich spanningsvol tot elkaar. Om grip te krijgen op het leven en de leefomgeving oriënteren de mens en andere levensvormen zich in een web van intermenselijke, niet-menselijke en niet-levende afhankelijkheden en mogelijkheden (De la Bellacasa, 2010). Vanuit een 'zelf' geredeneerd is de 'ander' daarbij fundamenteel vreemd (Johns-Putra, 2013). Deze vreemdheid geldt temeer als er gedacht wordt in termen van meer dan menselijke werelden (De la Bellacasa, 2017, 2010). Van belang is dat vreemdheid niet dichotoom maar verbindend bedoeld is. Een paradoxaal lijkende 'zelf-verbondenheid'. Dit vraagt om nieuwe (ethische) verbeeldingen, denkkaders en handelwijzen ter overbrugging naar- en tot begrip te komen van 'al' het andere-zijn. Door 'al' te gebruiken volg ik de geherformuleerde definitie van zorg van Tronto & Fisher (1993) door De la Bellacasa (2017). Hiermee wordt ruimte gecreëerd voor het includeren van de niet-menselijke en niet-levende natuur in het conceptueel kader: van belang bij het denken over onder andere het klimaatvraagstuk.

Bij de zoektocht naar 'nieuwe' (ethische) denkkaders en concepten van goede zorg voor de natuur moet rekening worden gehouden met een aantal valkuilen. Te denken valt aan: utopisme, paternalisme, parochialisme en essentialisme. Daarnaast is het belangrijk om niet *coût que coût* vast te houden aan 'oude' politiek-economische denk- en handelwijzen als de negatieve effecten daarvan op de natuur(cultuur) door 'de' wetenschap zijn aangetoond (IPPC, 2018). Gedoeld

wordt op ‘noodzakelijke’ economische groei en de (vrije)markt als enige ordeningsmogelijkheid van de samenleving (Raworth, 2017). Beide valkuilen, de zogenaamde ‘ismes’ en dogmatiek, kunnen een open onderzoekshouding blokkeren en waardebepalingen van andersdenkende en/of acterende individuen, groepen en levensvormen excluseren.

Goede zorg (voor de natuur) is fundamenteel relationeel in een meer dan menselijke wereld gedacht. De begrippen *naturecultere* en *decentering* geven inhoud aan de idee dat de mens verweven is in een non-duaal web van afhankelijkheden (en mogelijkheden) met de menselijke én niet-menselijke natuur (De la Bellacasa, 2010; Johns-Putra 2013). Het functioneren in een web van afhankelijkheden kan als volgt begrepen worden. Ten eerste handelen alle levensvormen vanuit een belichaamd ‘zelf’ wat een zekere graad van vrijheid geeft (Weber, 2019, 2013). Tegelijkertijd en ten tweede legt lichamelijke beperkingen op. Om te voorzien in de (levens)behoeften zijn alle levensvormen afhankelijk van de leefomgeving en ‘vreemde’ anderen. “*We become-with each other or not at all*” (Haraway, 2016, p. 4). Vanuit de (lichamelijke) *constraints* is zorg als een noodzakelijke *commitment* geduid (De la Bellacasa, 2010). Om te leven, overleven en te groeien is een doorgaande en lokaal gesitueerde uitwisseling van materiële en niet-materiële elementen nodig. Deze uitwisseling- (en zorg) is niet utopisch maar realistisch en pragmatisch (Haraway, 2016). Dit betekent dat schuren en wrijven onderdeel uitmaken van het uitwisselings- en zorgproces binnen onverwachte samenwerkingsrelaties (idem). Groei wordt daarnaast begrepen als een diepte-ervaring waarbij de cyclus van leven en dood twee zijden van dezelfde medaille zijn (Weber, 2013).

Goed zorgdragen voor de natuur is contextueel. Dit betekent onder andere dat het politiek-economisch geladen is en daardoor macht en machtsverdelingen een rol spelen. Voor wie of wat wordt wel of niet gezorgd? Wie zijn ‘taal’ heeft de meeste zeggingskracht in een wereld waarin vreemdheid overbrugd moet worden? Wat betekent dit voor de positie van groepen die in de periferie van de maatschappij leven en de niet-menselijke natuur? Hebben zij ‘voice’?

Deze overwegingen maken zichtbaar dat de realiteit ambivalent en complex is. Deze ambivalentie, complexiteit en vreemdheid vragen om een ruim (ontologisch -zie voorgaande paragraaf), epistemologisch, ethisch en interdisciplinair perspectief. Ten eerste wordt het kennistheoretische derde persoonsperspectief, dat onder andere vorm krijgt in het rationeel empirisme, aangevuld met een eerste persoonsperspectief. De begrippen empirisch subjectivisme

en poëtische objectiviteit kunnen voor dat doel meegedacht worden (Weber, 2019, 2013). Diepte, emotie en gevoel krijgen hiermee een plek naast rationaliteit. Ten tweede wordt op ethisch gebied vanuit diverse perspectieven gedacht en gehandeld. Zorgethiek is particulier georiënteerd en *concern driven*. Interpretatie speelt een belangrijke rol. Zorgethiek vormt echter niet een alles bepalend ethisch denkkader (Held, 2015). De meer universeel ingerichte principebenadering of een utilistisch perspectief kunnen in samenspraak met de zorgethiek worden gedacht (idem). Belangrijke ethische principes als waarheid, gelijkwaardigheid en eerlijkheid blijven daarmee in beeld. Dit is van belang om recht te doen aan de complexiteit van ‘de’ ethiek waarbij vanuit meerdere perspectieven gedacht dient te worden (Leget et al., 2017). Ten derde vraagt een multiperspectieve insteek om participatie van verschillende disciplines en partijen met verschillende achtergronden (idem). In deze scriptie onder andere de economie, biologie en ethiek.

Een divers palet aan interpretatiekaders geeft ruimte aan een open inrichting van de samenleving. Dit is een wederkerig, lerend en dialogisch proces tussen deel en geheel. Zorg is particulier, ervarings- en handelingsgericht. Door (goed) te zorgen transformeer ik mezelf, de ander en het grotere geheel (De la Bellacasa, 2010). (Goede) zorg hangt samen met continuïteit van het ‘leven’ en kan daarom in verbinding gedacht worden met het *enlivenment* denken. Tegelijkertijd zal het politiek-economische complex zorg moeten dragen voor de randvoorwaarden om goede zorg (voor de natuur) in een meer dan menselijke wereld te kunnen realiseren. Goede zorg voor een waardig leven van alle levensvormen is daarmee politiek-economisch ingebed (Tronto, 1993).

Bovenstaand conceptueel kader stelt de wereld open voor (waarde)elementen van goede zorg (voor de natuur) in een meer dan menselijke wereld zoals: vrijheid in verbondenheid, floreren, vergroening, begrenzing en mogelijkheden, ‘worden’ in plaats van ‘zijn’ en openheid. Dit gebeurt, zoals gesteld, in een realistische context waarbij ‘*staying with the trouble*’ een belangrijk adagium is (Haraway, 2016).

Hoofdstuk 8 De PGZ in een ruimer perspectief

8.1 Inleiding

In paragraaf 1.1 stelde ik dat het klimaatdebat waarin grenzen en grensoverschrijdingen centraal staan, roept om een normatieve integrale heroriëntatie over hoe om te gaan met de natuur waarvan iedereen afhankelijk is. Deze perspectiefwisseling heb ik gekoppeld aan de werkpraktijk van de PGZ dat, naast andere *public health issues*, moet acteren op de consequenties van klimaatveranderingen. De analyse- en handelingslijnen in de PGZ zijn echter smal en technocratisch van aard (Horstman, 2010). Om deze redenen heb ik aanvullende concepten geïntroduceerd, geproblematiseerd en vervolgens gesynthetiseerd in een conceptueel kader. De (hoofd)vraag (deel 2) die nu nog voorligt is wat het geconstrueerde conceptueel perspectief, gerelateerd aan het klimaatvraagstuk, kan betekenen voor de werkpraktijk van de PGZ.

Voor het beantwoorden van deze vraag scherp ik eerst de in paragraaf 1.3.6 benoemde begrippen publiek, PGZ, risico en technocratie aan (§8.2). Deze begrippen zijn essentieel voor het duiden van de gangbare werkpraktijk van de PGZ. Vervolgens (§8.3) laat ik het conceptueel kader (§7.2) in dialoog treden met de relevante begrippen van de PGZ (§8.2). Het overkoepelende doel is de mogelijkheden te onderzoeken het analyse- en handelingsperspectief van de PGZ te verruimen.

8.2 Publiek, publieke gezondheid, gezondheidsrisico's en technocratie

Publiek

De werkpraktijk van de PGZ is, zoals de term al in zich draagt, gericht op de gezondheid van het publiek. Het is daarom relevant om het begrip 'publiek' te duiden. Publiek is niet te vatten in een strakke definitie maar is een construct dat gaande de tijd en plaats waar het gebruikt wordt verandert (Mold, Clark, Millward, & Payling, 2019). Daarnaast moet 'publiek' niet enkelvoudig maar meervoudig begrepen worden, afhankelijk van de politieke en sociale context (idem). Mold et al. (2019) onderscheiden drie kenmerken aan het begrip publiek. Ten eerste wordt het gerelateerd aan een populatie of burgers in een bepaald gebied. Een populatie is dynamisch. Dit betekent dat er relaties worden aangegaan en onderhouden tussen de verschillende leden van een (sub)groep en andere (sub)groepen. Binnen de context van deze scriptie is van belang dat 'de' populatie vaak wordt gebruikt als aangrijpingspunt voor epidemiologisch gezondheidsonderzoek.

Burgerschap wordt begrepen in relatie tot rechten en verantwoordelijkheden van zowel de overheid als haar ingezetenen. De relatie tussen de overheid en de burgers is niet statisch maar aan verandering onderhevig. In de laatste decennia is er bijvoorbeeld een verschuiving van een collectief georganiseerde verzorgingsstaat naar meer nadruk op “*individual choice*” en “*autonomy*” zichtbaar (idem, p. 11). Het tweede en derde kenmerk van publiek wordt begrepen als een fysieke ruimte voor actie en waardegeladenheid (Mold et al., 2019). Van belang zijn: de fysieke kenmerken, verdeling van de publieke sferen en het veronderstelde sociale gedrag van het publiek in de diverse publieke ruimten. Daarbij zijn ook de begrenzingen tussen publiek en privaat relevant (idem). Een grens heeft onder andere een fysieke, de rand van een plein, en culturele, wat kan en mag ik ‘hier’ wel en niet doen, connotatie. Andere manieren om het onderscheid tussen privaat en publiek te duiden zijn ‘thuis’ en ‘buiten’ en de vraag of er ingrepen mag worden op levensstijl gerelateerde thema’s zoals overgewicht. Daarbij spelen de vragen op of levensstijl een private of publieke zaak is en hoe dat samenhangt met de publieke ruimte. Ethische principes, waaronder zelfbeschikking en autonomie, zijn belangrijke richtsnoeren bij het reflecteren op dit soort vragen (Holm, 1995; Gillon, 1995).

Publieke gezondheid

Parallel aan het begrip ‘publiek’ is publieke gezondheid ook niet eenduidig te definiëren (idem). Dawson en Verweij (2008) beschrijven publieke gezondheid als: “*comprising collective interventions that aim to protect and promote the health of the public*” (p. 1). Het draait om gezondheid gerelateerde interventies op populatie- en niet op individueel niveau. Daarnaast wordt het waardegeladen begrip ‘beschermen’ geïntroduceerd. Dit roept de vragen op: ‘wie’, ‘wat’ en ‘waarom’ er worden beschermd. Het is van belang het paternalistische karakter van bescherming te onderkennen (Peeters, 2015). Het ‘promoten’ van gezondheid draagt het informeren of het verleiden tot iets in zich. Hierbij spelen wederom de ‘wie’, ‘wat’ en ‘waarom’ vragen op.

Mold et al. (2019) onderscheiden drie kenmerken van publieke gezondheid. In de eerste plaats wordt het door hen begrepen in relatie tot ‘uitdagingen’. Hierbij moet gedacht worden aan: hygiëne en sanitaire maatregelen ter voorkoming van infectieziekten, leefstijlinterventies, maar ook het doen van milieumetingen van toxische stoffen. In de tweede plaats karakteriseren zij het als een samengesteld geheel van (sociale) systemen. De overheid, private partijen en het

algemene publiek interacteren in een complex conglomeraat van afhankelijkheden en belangen. Gerelateerd aan dit kenmerk stelt Horstman (2010) dat publieke gezondheid ook een politiek strategische functie heeft. Wat is een publiek gezondheidsprobleem en wie draagt verantwoordelijkheid daarvoor? Hierin komt de waardegeladenheid van PGZ naar voren. In de derde plaats en al eerder benoemd is de focus gericht op groepen of (deel)populaties.

Gezondheidsrisico's

Publieke gezondheidszorg richt zich op de gezondheid van het publiek. Gezondheid kan op verschillende manieren gedefinieerd worden: bijvoorbeeld alomvattend of positief (zie &1.3.6). Een belangrijk aangrijpingspunt in de PGZ zijn gezondheidsrisico's (Peeters, 2015; Horstman, 2010). Hierbij is het risicoperspectief gericht op het voorkomen van toekomstige gezondheidsschade door preventie of voorzorg (Peeters, 2015). Bij preventie is het aangrijpingspunt een gezondheidsrisico in het hier-en-nu dat gekend en beheerst kan worden (idem). Hierbij worden anticipatie en maakbaarheid verondersteld (idem). Met andere woorden, er kan een toekomstvoorstelling worden gemaakt en door in te grijpen in het heden kan de ongewenste toekomst worden afgewend. Bij voorzorg draait het om potentiële risico's (idem). Het risico en de toekomstige probleemsituatie zijn voor een groot deel onbekend. Onzekerheid of "dreiging van het onverwachte" spelen daarbij een belangrijke rol (idem, p. 21). Hoogleraar *risk governance* Marjolein van Asselt (2007) introduceert het begrip "onzekere risico's" dat zij omschrijft als "gevaren die zich mogelijk in de toekomst kunnen voordoen" (p. 17). Het klimaatvraagstuk kan in dit kader worden gedacht.

Van belang hierbij is dat het bij "onzekere risico's" om complexe vraagstukken draait die voor het beantwoorden daarvan niet gereduceerd kunnen worden tot alleen een technische insteek (idem). Het vraagt daarentegen om een houding van wikken en wegen waarbij tegelijkertijd diverse belangen spelen. Om die redenen zijn niet alleen de zogenaamde specialisten aan zet maar veronderstelt het een participatieve insteek van vele partijen, waaronder: burgers, overheid, het private domein en maatschappelijke organisaties (idem; Donker, 2006). Dit complexe netwerk van belanghebbenden met diverse normatieve stellingnamen kan geplaatst worden onder het begrip *governance* (Van Asselt, 2007). Een belangrijke kanttekening daarbij is dat burgerparticipatie in de PGZ in Nederland nog niet goed

van de grond is gekomen (Den Broeder, 2017; Den Broeder, Devilee, Van Oers, Schuit, & Wagemakers, 2016).

Technocratie

Het punt van een participatieve insteek brengt mij terug bij het *concern* waar ik deze scriptie mee begon. Ik stelde in paragraaf 1.1 dat de dominante denk- en handelingsstrategieën in de PGZ voornamelijk technocratisch van aard zijn (Horstman, 2010). Wat wordt met dit concept bedoeld? In algemene termen betekent technocratie: “... *the exercise of political authority by virtue of technical competence and expertise in the application of knowledge*” (Gunnell, 1982, p. 392). Techniek en ‘sturen’ hangen samen. Hierbij moet techniek breed begrepen worden. Het draait niet alleen om ‘apparaten’ maar ook om allerlei vormen van specialistische kennis. Gunnell (1982) onderscheidt drie beïnvloedende dimensies van techniek op de politiek. Ten eerste doordat (politieke) beslissingen specialistische kennis veronderstelt is er een tendens om op een ‘technisch’ onderlegde elite te steunen. Ten tweede krijgt techniek een steeds structurelere en autonomere rol in de moderne samenleving waardoor (politiek) controle bemoeilijkt wordt. Ten derde kan technologie begrepen worden als een ideologie waarbij het ‘verborgen’ macht in zich draagt.

De vraag die gesteld kan worden is hoe een technocratische benadering zich verhoudt tot de: “*pursuit of a common good and ethical life*” (idem, p. 409). Participeert ‘iedereen’ aan het denken over de eerder gememoreerde ‘onzekere risico’s’ of wordt dat overgelaten aan de specialisten? Is er naast de zogenaamde specialisten ruimte voor anderen om te participeren? Wie zijn die anderen? Is er in de mensgerichte PGZ ook ruimte voor de niet-menselijke natuur? Daarnaast, van een andere aard, draagt het ‘oplossen’ van (maatschappelijke) problemen met (alleen) specialistische- en technische kennis iets utopisch in zich (idem). De eerder benoemde *Green Deals* politiek zou in dit kader kunnen worden geplaatst.

Verruiming handelingsperspectief?

Gerelateerd aan de PGZ stellen naast Horstman (2010) ook Baylis et al. (2008) dat het analyseren handelingsperspectief van de PGZ verruimd moeten worden. Horstman (2008) bedoelt daarmee dat de PGZ-werkpraktijk ruimer gedacht moet worden dan de inzet van wetenschappelijke- techniek en kennis. Andere, waaronder ethische, waardeperspectieven zijn belangrijk voor het functioneren van de PGZ midden in de maatschappij. Baylis et al. (2008)

onderkennen dat de PGZ een ethisch waardekader hanteert maar dat die vooral gericht is op de individuele mens. Denk hierbij aan ethische principes als niet-schaden en autonomie. Zij stellen echter dat er, overeenkomstig het publieke karakter van de PGZ, ruimte voor een relationele ethiek moet worden gemaakt waarbij relationele autonomie, sociale rechtvaardigheid en relationele solidariteit een plek krijgen. Beide stellingnames pleiten voor ruimere conceptuele bespiegelingen in de PGZ.

8.3 Reflectie op de PGZ vanuit het conceptueel kader en sleutelbegrippen van de PGZ

In de onderstaande reflectie probeer ik het analyse- en handelingskader van de PGZ te verruimen. Het conceptueel kader (§7.2) laat ik daarbij in dialoog treden met de relevante begrippen van de PGZ (§8.2).

PGZ en Publiek

Klimaatverandering heeft effecten²⁶ op onder andere de gezondheid van alle mensen en is daarom een *public health issue*. Ik heb publiek in paragraaf 8.2 gekarakteriseerd als een: populatie, een fysieke ruimte voor actie en waardegeladen. Kenmerkend is dat het bij alle drie de elementen alleen om mensen draait. Met andere woorden, het concept publiek lijkt een antropocentrische focus te hebben.

Het begrip en de samenhangende kenmerken kunnen ook ruimer begrepen worden. Klimaatveranderingen hebben effect op met elkaar samenhangende biotische en abiotische systemen die in een bepaalde balans met elkaar leven (IPCC, 2018). De uitstoot van broeikasgassen en de daaraan gerelateerde effecten op onder andere het klimaat hangen met politiek-economische en andere culturele activiteiten van de mens samen (idem; Ten Bos, 2017). De mens beïnvloedt en maakt daarmee onderdeel uit van de (levens)systemen op aarde. Dit pleit ervoor om de mens in samenhang mét de niet-menselijke en niet-levende natuur te begrijpen. Publiek krijgt daarmee een bredere en andere connotatie. Het draait nu om een meer dan een menselijke ‘natuurcultuur’ wereld in een web van menselijke en niet-menselijke afhankelijkheden en mogelijkheden (De la Bellacasa, 2017, 2010; Latour, 1993). Anders gesteld, het begrip publiek is gedecentreerd (De la Bellacasa, 2017, 2010).

²⁶ Website bezocht op 9 mei 2020 <https://www.rivm.nl/klimaatverandering>

Vanuit deze algemene heroriëntatie op het concept publiek kan nu specifiek ingezoomd worden op de drie deelelementen. Ten eerste het begrip populatie. Binnen en tussen subpopulaties worden, zoals gesteld in paragraaf 8.2, intermenselijke relaties onderhouden. Het beeld van het ‘web’, geïntroduceerd in de vorige paragraaf, veronderstelt eveneens dat er relaties worden onderhouden. Deze zijn echter meer dan menselijk bedoeld (De la Bellacasa, 2017). Als onderdeel van dit relationele web probeert de mens in ‘samenspraak’ met de omgeving in zijn levensbehoeften te voorzien. De balans tussen (lichamelijke) vrijheid en begrenzing speelt daarbij een essentiële rol. Gerelateerd aan het klimaatvraagstuk wordt vanuit een verbreed relationeel perspectief de draagkracht van de leefomgeving meegedacht. Vrijheid wordt niet alleen begrensd door het (lichamelijke) zelf of door de vrijheid van de andere mens, maar ook door de spankracht van de niet-menselijke natuur. Vrijheid in ver- en gebondenheid wordt breed gedefinieerd.

Deze relationeel georiënteerde denkstructuur geldt ook op mondiaal niveau in de relatie tussen landen. Het klimaatvraagstuk is immers grensoverschrijdend en heeft daarom multilaterale klimaatakkoorden. De Verenigde Naties (VN) staat symbool voor deze grondgedachte.

Dit brengt mij bij het tweede en derde kenmerk van het begrip publiek namelijk ruimte voor actie en waardegeladenheid. Bovenstaande uiteenzetting vraagt om een relationele ethiek. Zoals gesteld in paragraaf 8.2 onderkennen Baylis et al. (2008) dat de PGZ een ethisch waardekader hanteert maar dat die vooral gericht is op de individuele mens. Zij stellen echter dat overeenkomstig het publieke en dus relationele karakter van de PGZ, ruimte voor een relationele ethiek moet worden gemaakt waarbij relationele autonomie, sociale rechtvaardigheid en relationele solidariteit een plek krijgen. Deze abstracte begrippen hebben een verbindend karakter en kunnen aanzetten tot actie in een bepaalde ruimtelijke omgeving. Denk bijvoorbeeld aan relationele solidariteit gerelateerd aan het beleid bij de uitputting van de mondiale zandvoorraden²⁷ en het verzilten van de zoetwatervoorraden²⁸. Beide ontwikkelingen beïnvloeden de menselijke en niet-menselijke natuur en eisen betrokkenheid.

Een zorgethisch perspectief is fundamenteel relationeel en *concern driven* (Leget et al., 2017). Het aanvangspunt van het ethische analyseren en handelen is een concrete situatie en geen

²⁷ Website bezocht op 9 mei 2020 [file:///C:/Users/Gebruiker/Downloads/Op_weg_naar_een_grondstoffenstrategie%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/Gebruiker/Downloads/Op_weg_naar_een_grondstoffenstrategie%20(2).pdf)

²⁸ Website bezocht op 9 mei 2020 <https://edepot.wur.nl/178500>

abstract principe. (Goede) zorg voor iets of iemand vindt plaats in een wederkerig, lerend en dialogisch proces. Het zorgethisch perspectief is echter niet een alles bepalend denkkader (Held, 2015). Het sluit andere (ethische) perspectieven niet uit. In dit opzicht kan de abstractere relationele ethiek van Baylis et al. (2008) in samenhang worden gedacht met een zorgethische insteek.

Van belang is, aansluitend bij de bovenstaande analyse, dat beide ethische perspectieven meer dan menselijke worden ingekleurd. Een concept als relationele rechtvaardigheid omvat daarmee ook de niet-menselijke natuur. Parallel aan deze observatie is zorg in deze scriptie gedefinieerd als (De la Bellacasa, 2017):

Care is everything that is done (rather than everything 'we' do) to maintain, continue, and repair 'the world' so that all (rather than 'we') can live in it as well as possible. That world includes ... all that we seek to interweave in a complex, life-sustaining web.
(p. 161)

Deze definitie van zorg geeft ruimte voor het denken in breed geformuleerde zorgrelaties.

Samenvattend is het perspectief van het begrip publiek in deze scriptie verruimd. Ten eerste is het gedecentreerd naar een meer dan menselijke wereld. Ten tweede is het ingebed in een zorgethisch perspectief dat actiegericht is. Het menselijk en niet-menselijk leven kunnen hiermee in samenhang vorm krijgen. Denk hierbij aan levensfuncties als stofwisselings- en uitwisselingsprocessen, groei en betekenisgeving.

PGZ en gezondheidsrisico

De PGZ is onder andere gericht op het beschermen van de gezondheid van het publiek (Dawson & Verweij, 2008). Gezondheid wordt in de PGZ over het algemeen positief begrepen. Dit betekent dat er meer naar gezondheidsgelateerde mogelijkheden dan naar beperkingen wordt gekeken. Zoals gesteld hebben klimaatveranderingen effect op de gezondheid van alle mensen (IPPC, 2018). De PGZ acteert hierop door het detecteren- en benoemen van en handelen op klimaatgerelateerde gezondheidsrisico's.

Klimaat en klimaatveranderingen hangen samen met de impact op leefsysteem²⁹. Leefsysteem zijn complex. De essentie van complexe systemen is “interactie” waarbij organisatiepatronen constant kunnen stabiliseren, verspringen, versnellen, uitdoven en versterken (Twist et al., p. 16). De theoretische onderbouwing van omslagpunten of *tipping points* kunnen vanuit het complexiteitsdenken geduid worden.

Klimaatveranderingen zijn gerelateerd aan mogelijke scenario's wat er in 2030 en daarna gaat gebeuren als de mondiale gemiddelde temperatuur 1,5 of meer graden stijgt. Deze scenario's bevatten vele variabelen die op een complexe manier met elkaar samenhangen. Daaraan gekoppeld spelen onzekerheidsmarges een belangrijke rol. Niet alleen op de verschillende en mogelijke niveaus van bijvoorbeeld de zeespiegelstijging maar ook op de gezondheidseffecten van alle levensvormen. Kunnen bepaalde levensvormen zich aanpassen aan een stijging van de gemiddelde mondiale temperatuur? Gerelateerd aan onder andere het klimaatvraagstuk spreekt Van Asselt (2007) daarom over ‘onzekere risico's’.

Naast complexiteit en onzekere risico's speelt er nog een derde element bij het omgaan met klimaatverandering, namelijk vreemdheid. Dit hangt samen met de hierboven uitgewerkte redenering dat de mens verweven is in een web van meer dan menselijke afhankelijkheden en mogelijkheden. De mens verhoudt zich, zo beargumenteerde ik, tot een ander die fundamenteel vreemd is en zonder welke het ‘zelf’ tegelijkertijd niet kan voortbestaan. Het (h)erkennen van deze vreemdheid kan aanzetten tot een ethische grondtoon van de inclusie van het ‘andere’.

Samengevoegd hebben complexiteit, onzekere risico's en vreemdheid effect op hoe er in de PGZ op klimaatgerelateerde gezondheidsrisico's kan worden geacteerd. Ik benoem kort drie met elkaar samenhangende perspectieven, namelijk kennistheoretisch, politiek-economisch en ethisch.

Kennistheoretisch

De rationeel empirische insteek in de PGZ, gebruikt bij bijvoorbeeld epidemiologisch onderzoek, is waardevol. Het legt vanuit een derde persoonsperspectief op geaggregeerd niveau gezondheidspatronen bloot in de populatie. Om complexe-, onzekere- en vreemde risico's (nog) beter te kunnen duiden kan het derde persoonsperspectief verrijkt worden met een eerste

²⁹ Website bezocht op 9 mei 2020 <https://www.ipcc.ch/sr15/chapter/chapter-3/>

persoons onderzoeksperspectief. Hierdoor krijgt naast veralgemenisering, verdieping en detail een plek. De betekenis (naast verklaring) van bijvoorbeeld ‘onzekere risico’s’ kan daarmee meegenomen worden in het analyse- en handelingsperspectief van de PGZ. De door Weber (2010, 2019) geïntroduceerde kennistheoretische begrippen empirische subjectiviteit en poëtische objectiviteit kunnen daarbij ondersteunend zijn. Daarnaast kan gedacht worden aan (institutioneel) etnografische of fenomenologische onderzoeksmethoden. Door het gebruik van deze kwalitatieve onderzoeksbenadering kunnen nieuwe en rijkere ‘taalspelen’ ontwikkeld worden die mogelijk bijdragen aan het beter begrijpen van bijvoorbeeld het klimaatvraagstuk. Denk hierbij aan onderzoek over de (lichamelijke) betekenis van het werken (mét de niet-menselijke natuur) in stadstuinen en in lokale economieën. De PGZ zou hiermee een open kennisperspectief kunnen claimen dat recht doet aan de complexiteit van de werkpraktijk.

Politiek-economisch

Complexiteit, onzekere risico’s en vreemdheid in een meer dan menselijke wereld vragen om een breed maatschappelijk³⁰ en politiek-economisch gedragen besluitvormingsproces. De mogelijke impact van besluiten die nu worden genomen, zoals wel of niet voldoen aan de broeigassenreductie of het vasthouden aan economische groei, heeft een grote impact op iedereen en alles. Dit betekent dat advies- en besluitvorming niet beperkt kunnen worden tot een groep specialisten. (Burger)participatie en het voeren van een (lokaal) maatschappelijk debat waaraan diverse partijen participeren zijn belangrijk. De klimaatwet (2019) en het klimaatakkoord (2019) hebben in Nederland een aanzet gegeven tot een participatieve dialoog³¹. Daarnaast kan gedacht worden aan *citizen science* waarbij burgers direct betrokken zijn in het onderzoeksproces (Den Broeder, 2017; Den Broeder et al, 2016). De PGZ kan zich hiermee positioneren in een breed, contextueel en waardegeladen discours waarbij burgerparticipatie van meet af aan is geïncorporeerd.

Ethisch

Het waardegeladen karakter van het klimaatdebat vraagt om een ethisch referentiekader. Hoe oriënteert de PGZ zich op vreemdheid en onzekerheid? Impliciet hanteert de PGZ ethische

³⁰ Denk hierbij aan belangenverenigingen en kunstwetenschap projecten.

³¹ Website bezocht op 9 mei 2020 <https://www.klimaatakkoord.nl/documenten/rapporten/2018/07/02/eindrapport-raadplegen-burgernetwerken>

principes als autonomie en niet-schaden. Eerder heb ik geschetst hoe dit perspectief expliciet verrijkt kan worden met een relationeel georiënteerde principe ethiek en zorgethiek.

Samengevat hebben complexiteit, onzekere risico's en vreemdheid een grote impact hoe de PGZ zich kennistheoretisch, politiek-economisch en ethisch oriënteert. Een verruiming van de diverse analyse- en handelingsperspectieven lijkt daarbij onontbeerlijk. Het verder doordenken van goede zorg voor de natuur als een breed en transformerend vliegwiel op zowel individueel-, populatie- en systeemniveau in een meer dan menselijke wereld is daarbij een uitdagend wenkend perspectief.

Hoofdstuk 9 Conclusies

Het klimaatvraagstuk roept op tot een normatieve integrale heroriëntatie over hoe om te gaan met de natuur waarvan iedereen afhankelijk is. Deze perspectiefwisseling heb ik gekoppeld aan de werkpraktijk van de publieke gezondheidszorg (PGZ) dat, naast andere *public health issues*, moet acteren op de consequenties van klimaatveranderingen. Gesteld is dat de analyse- en handelingsperspectieven smal en technocratisch zijn terwijl het klimaatvraagstuk breed en waardegeladen is. Deze scriptie, ‘de vreemde ander’, staat in het teken van het onderzoeken van de conceptuele verruimingsmogelijkheden van de PGZ waarbij de focus is gericht op goede zorg voor de natuur vanuit een zorgethisch, neoliberal en *enlivenment* waardeperspectief.

De algemene conclusie is dat goede zorg voor de natuur begrepen wordt in termen van een relationeel, gedecentreerd en verweven geheel van menselijk en niet-menselijk leven waarbij het (h)erkennen van de vreemde ander kan aanzetten tot verruiming van het analyse- en handelingsperspectief van de PGZ. Dit oriëntatieperspectief moet geduid worden als ruimte scheppend voor alternatieve waardekeuzes in dialoog met de meer gangbare. Anders gesteld, “*staying with the trouble*” is het adagium (Haraway, 2016, p. 1).

Verwevenheid in een complexe natuurcultuur samenhang en decentreren zijn belangrijke draden voor het duiden van goede zorg voor de natuur. (Goede) zorg voor die natuur krijgt daarmee een relationele en non-duale oriëntatie in een meer dan menselijke wereld. Zorg voor jezelf, de ander en de aarde is direct gekoppeld aan de cyclus van het leven en levendigheid. Zonder (goede) zorg geen leven en vice versa. Anders gesteld, beide waardeperspectieven, zorgethisch en *enlivenment*, veronderstellen elkaar. De geconceptualiseerde vreemdheid van de (het) ander(e) moet hierbij constant overbrugd worden.

Vanuit een neoliberal waardeperspectief krijgt goede zorg voor de natuur vorm vanuit de inzet van ‘groene’ technologie. Belangrijke oriëntatiepunten van deze waarde-insteek zijn een duaal mens- en natuurbeeld en economische groei. Er vindt geen fundamentele heroriëntatie, zoals hierboven beschreven, plaats over uitgangspunten van het waardesysteem.

Wat kan het bovenstaande betekenen voor de verruimingsopties van het analyse- en handelingsperspectief van de PGZ? De PGZ reageert voornamelijk op publieke gezondheidsrisico’s en ideeën over gezondheidsbevordering. De realiteit is in deze scriptie gepostuleerd als: complex, voor een groot deel bepaald door onzekere risico’s en vreemd. Vooral

vreemdheid is belangrijk. Het (h)erkennen van de vreemde ander, meer dan menselijk gedacht, kan een waardebeweging in gang zetten dat leidt tot het verruimen van het analyse- en handelingsperspectief van de PGZ. Ten eerste door het decentreren van het begrip publiek. Ten tweede door het includeren van een eerste naast een derde persoons onderzoeksperspectief. Ten derde door te werken vanuit een brede politiek-maatschappelijke participatie gedachte. Ten vierde door een relationeel ethische en zorgethische inbedding van de werkpraktijk naast ethische principes als niet-schaden te denken. Anders gesteld, verruiming betekent het toelaten van aanvullende waardekers naast de meer gangbare.

De met elkaar samenhangende geconstrueerde verruiming biedt mogelijkheden voor de PGZ om een positie midden in een natuurcultuur samenleving en gestoeld op democratische waarden als openheid en inclusie, meer dan menselijk gedacht, in te nemen (De la Bellacasa, 2017; Horstman, 2010; Tronto, 1993). Het introduceren van moreel beraad in de PGZ zou hierbij ondersteunend kunnen zijn.

Vervolgonderzoek en beperkende of verrijkende factoren?

Vervolgonderzoek

Het begrip de (het) ‘vreemde ander(e)’ zou verder ingekleurd kunnen worden door empirisch kwalitatief onderzoek. Het theoretisch kader zou gekoppeld kunnen worden aan de denklijnen (geplaatste in een meer dan menselijke wereld) van de filosoof Emmanuel Levinas (1906-1995) of het posthumanisme. Het werk van Levinas is gericht op de ethische dynamiek in de relatie tussen het ‘ik’, de ‘ander’ en de ‘derde partij’. In het posthumanisme is onder andere het oprekken van de taal herkenbaar (Haraway, 2016). De lemniscaat beweging tussen theorie en empirie, een belangrijk uitgangspunt van de Utrechtse zorgethiek³², wordt daarmee bewerkstelligd.

Beperkende of verrijkende factoren?

Bovenstaande betoog is waardegeladen en gekleurd door de levensrugzak die ik bij mij draag. Als onderzoeker had ik ook niet de pretentie om mezelf uit het onderzoek te schrijven, zou dat al mogelijk zijn. Ik heb wel geprobeerd zo zuiver en transparant mogelijk te argumenteren.

In- en exclusie van de ‘ander’ is een belangrijk thema in mijn leven. Zo heb ik op relatief jonge leeftijd het verschil tussen ‘zin’ en ‘waanzin’ in mijn familie en de reactie daarop vanuit de samenleving doorleeft. Ook het besluit van derden om ‘in’ of ‘uit’ het leven te stappen is aan mij voorbijgekomen. Daarnaast heb ik veel gereisd en in het buitenland gewoond. Ik heb van dichtbij meegemaakt wat het betekent om langs sociale klasse- en etnische lijnen geëxcludeerd te worden. Een onderzoek gericht op de (het) vreemde ander(e), nu ook opgerekt tot de niet-menselijke natuur, is dan ook een logisch gevolg van belangrijke gebeurtenissen in mijn leven.

Door de coronacrisis waren de universiteitsbibliotheken gesloten. De toegang tot relevante literatuur werd hierdoor bemoeilijkt. Met mijn account was het deels mogelijk om artikelen op afstand op te vragen. Ik was daarom blij dat er relatief veel *open source* bronnen te vinden waren. Daarnaast ben ik aangezet om mijn ‘eigen’ bibliotheek uit te breiden.

³² Website bezocht op 10 mei 2020 <https://www.zorgethiek.nu/wp-content/uploads/2015/09/Notitie-over-de-Utrechtse-zorgethiek-definitief-2015.pdf>

Slotwoord

Ik heb deze scriptie tijdens de coronapandemie geschreven. De wereld ziet er plotseling anders uit. We hebben het over het ‘nieuwe normaal’. Dit betekent voor de korte termijn onder andere dat we de hygiënemaatregelen volgen, afstand van elkaar houden en zoveel mogelijk vanuit huis werken. Parallel aan deze maatregelen is de economie ‘stil’ komen te staan. We reizen minder en de ondernemingen leveren minder producten en diensten. Mensen raken als gevolg hiervan hun baan kwijt wat een negatief effect op de gezondheid kan hebben.

Wat betekent dit alles op de lange termijn? Wat is het ‘nieuwe normaal’? Een ding staat vast en dat is dat de link tussen de menselijke en de niet-menselijke natuur(cultuur) een vaste waarde en realiteit is die niet over het hoofd kunnen worden gezien. We struinen in een verweven ‘web’ van vreemde, maar misschien daarom ook wel spannende, wederzijdse afhankelijkheden en mogelijkheden. Dit inzicht zet wellicht aan tot een verdergaande dialoog over wat goede zorg (voor de natuur) kan betekenen. Een (waarden)dialoog waarin lichamelijke, relationaliteit, leven en dood en het belang van een betrouwbare democratische institutionele inbedding zeker op het ‘menu’ moeten staan.

Literatuur

- Armstrong, K. (2005). *De grote transformatie: Het begin van onze religieuze tradities* [The great transformation] (K. van Santen, M. Vosmaer, & E. Vijzelaar, Vert.). Amsterdam, Netherlands: De Bezige Bij.
- Baylis, F., Kenny, N. P., & Sherwin, S. (2008). A relational account of public health ethics. *Public Health Ethics*, 1(3), 196-209. <https://doi.org/10.1093/phe/phn025>
- Boiler, D. (2014). *Think like a Commoner: A short introduction to the life of the Commons*. Gabriola, Canada: New Society Publishers.
- Charman, K. (2008). Ecuador first to grant nature constitutional rights. *Capitalism Nature Socialism*, 19(4), 131-133. <https://doi.org/10.1080/10455750802575828>
- Chin, J. (regie en productie), Vasarhelyi, E. Z. (regie en productie), Dill, S. (productie), & Hayes, E. (productie). (2018). *Free Solo* [Documentaire]. Verenigde Staten van Amerika: IMDb.
- Cresswell, J. W., & Poth, C. N. (2018). *Qualitative inquiry & research design: Choosing among five approaches*. London, England & Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Dawson, A., & Verweij, M. (2008). Public health ethics: A Manifesto. *Public Health Ethics*, 1(1), 1-2. <https://doi.org/10.1093/phe/phn009>
- De Jong, I., Hart, P., & 't Steen, M. (2017). *Wat het nieuwe kabinet zich moet realiseren: Bestuurskundige reflecties*. Den Haag. Netherlands: Nederlandse School voor Openbaar Bestuur (NSOB), Vereniging voor Overheidsmanagement en Vereniging voor Bestuurskunde.
- De la Bellacasa, M. P. (2017). *Matters of care: Speculative ethics in more than human worlds*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- De la Bellacasa, M. P. (2010). Ethical doings in naturecultures. *Ethics Place and Environment*, 13(2), 151-169. doi:[10.1080/13668791003778834](https://doi.org/10.1080/13668791003778834)

- Den Broeder, J. M. (2017). *Citizen science for health in all policies: Engaging communities in knowledge development* (Doctoral dissertation). Amsterdam, Netherlands: Vrije Universiteit van Amsterdam.
- Den Broeder, J. M., Devilee, J., Van Oers, H., Schuit, A. J., & Wagemakers, A. (2016). Citizen science for public health. *Health Promotion International*, 33(3), 505-514.
<https://doi.org/10.1093/heapro/daw086>
- De Vries, G. (1995). *De ontwikkeling van wetenschap: Een inleiding in de wetenschapsfilosofie* (3rd. Rev. ed.). Groningen, Netherlands: Wolters-Noordhoff.
- Donker, M. (2006). *Torn between two lovers: Lokaal volksgezondheidsbeleid tussen politiek en wetenschap* (Inaugurele rede). Rotterdam, Netherlands: Erasmus University.
- Gardiner, K. (2008). *Why care: On motivation in care ethics* (Doctoral dissertation). Groningen, Netherlands: Rijksuniversiteit Groningen.
- Gilligan, C. (1982). *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Gilligan, C. (1987). Moral orientation and moral development. In: Held, V. (Ed.), *Justice and care: Essential readings in feminist ethics* (pp. 31-46). Boulder, CO: Westview Press.
- Gillon, R. (1995). Defending 'the four principles' approach to biomedical ethics. *Journal of Medical Ethics*, 21, 323-324. <https://dx.doi.org/10.1136%2Fjme.21.6.323>
- Gunnell, J. G. (1982). The technocratic image and theory of technocracy. *Technology and Culture*, 23(3), 392-416.
- Haraway, D. J. (2016). *Staying with the trouble: Making kin in the Chthulucene*. Durham, N.C.: Duke University Press.
- Haywarth, T. (1995). *Ecological thought: An Introduction*. Cambridge and Oxford, England, Boston, MA: Polity Press.
- Held, V. (2015). Care and justice, still. In: Engster, D. & Hamington, M. (Eds.), *Care ethics and political theory* (pp. 19-36). Oxford, England: Oxford University Press.

- Hickel, J., & Kallis, G. (2019). Is green growth possible? *New Political Economy*, 25(4), 469-486. <https://doi.org/10.1080/13563467.2019.1598964>
- Hoge Raad der Nederlanden. (2019, 20 december). De Staat der Nederlanden/Stichting Urgenda (klimaatzaak). Geraadpleegd van <https://uitspraken.rechtspraak.nl/inziendocument?id=ECLI:NL:HR:2019:2006>
- Holm, S. (1995). Not just autonomy: The principle of American biomedical ethics. *Journal of Medical Ethics*, 21, 332-338. <https://doi.org/10.1136/jme.21.6.332>
- Horstman, K. (2010). *Dikke Kinderen, uitgebluste werknemers en vreemde virussen: Filosofie van de publieke gezondheidszorg in de 21^e eeuw* (Inaugurele rede). Maastricht, Netherlands: Maastricht University.
- Horstman, K. (2015). Into the wild: Een nieuw avontuur voor de publieke gezondheidszorg. *TGE*, 25(4), 117-118.
- Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). (2018). *Global warming of 1,5oC: Summary for Policymakers*. Geraadpleegd van https://report.ipcc.ch/sr15/pdf/sr15_spm_final.pdf
- Johns-Putra, A. (2013). Environmental Care Ethics: Notes toward a new Materialist critique. *Symploke*, Vol. 21(1-2), 125-135.
- Klaver, J. (2015). *De mythe van het economisme: Een pleidooi voor nieuw idealisme*. Amsterdam, Netherlands: de Bezige Bij.
- Latour, B. (1993). *We have never been modern* [Nous n'avons jamais été modernes: Essais d'anthropologie symétrique] (Catherine Porter, Vert.). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Leget, C., Van Nistelrooij I., Visse, M. (2017). Beyond demarcation: Care ethics as an interdisciplinary field of inquiry. *Nursing Ethics*, Vol. 26(1), 17-25. <https://doi.org/10.1177/0969733017707008>
- Max-Neef, M. A. (1991). *Human scale development: Conception, application, and further reflections*. London, England & New York, NY: The Apex Press.

- Mold, A., Clark, P., Milward, G., & Payling, D. (2019). The public and public health. In: Mold, A., Clark, P., Milward, G., & Payling, D. (Eds.), *Placing the public in public health in post-war Britain, 1948-2012* (pp. 7-32). England: Palgrave Pivot. doi:10.1007/978-3-030-18685-2
- Moore, J. W. (2017). The Capitalocene, part 1: On the nature and origins of our ecological crisis. *The journal of peasant studies*, 44(3), 549-630.
<https://doi.org/10.1080/03066150.2016.1235036>
- Manschot, H. (2016). *Blijf de aarde trouw: Pleidooi voor een nietzscheaanse terrasofie*. Nijmegen, Netherlands: uitgeverij Vantilt.
- Manschot, H. (2010). Leven op aarde, het verhaal van de mens: Over Evolutie, ecologie en humanisme. In: Alma, H., & Smaling, A. (Red.), *Waarvoor je leeft: Studies naar humanistische bronnen van zin* (pp. 58-82). Amsterdam, Netherlands: SWP.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2020, 23 april). Regie en keuzes in het nationaal omgevingsbeleid (NOVI). Geraadpleegd van
https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/brieven_regering/detail?id=2020Z07353&did=2020D15740
- Osborne, P. (1992). Modernity is a qualitative, not a chronological, category. In: Barker, F., Hulme, P., Iversen, M. (Eds.), *Postmodernism and the re-reading of modernity* (pp. 65-84). Manchester, NY: Manchester University Press.
- Peeters, R. (2015). *Het verlangen naar voorkomen: Hoe het preventieparadigma de overheid verandert*. Amsterdam, Netherlands: Vangennep.
- Powys Whyte, K. & Cuomo, C. (2016). Ethics of caring in environmental ethics. Indigenous and feminist philosophies. In: Gardiner, S. M., & Thompson, A. (Eds.), *The Oxford Handbook of Environmental Ethics* (pp. 1-29). Oxford, Engeland: Oxford University Press Inc.
- Praetorius, I. (2015). *The care-centered economy: Rediscovering what has been taken for granted*. Berlin, Germany: Publication Series Economy + Social Issues Heinrich Böll Stiftung Vol. 16.

- Putters, K. (2019). *Veenbrand: Smeulende kwesties in de welvarende samenleving*. Amsterdam, Netherlands, Prometheus.
- Raworth, K. (2017). Donut economie: In zeven stappen naar een economie voor de 21e eeuw [*Doughnut economics: Seven ways to think like a 21st-century economist*] (R. Hartmans, Vert.). Amsterdam, Netherlands: Nieuw Amsterdam.
- Rössler, B. (2018). *Autonomie: Een essay over het vervulde leven*. Amsterdam, Netherlands: Boom uitgevers.
- Roulston, K., & Shelton, S. A. (2015). Reconceptualizing bias teaching qualitative research methods. *Qualitative Inquiry*, 2(4), 332-342.
<https://doi.org/10.1177%2F1077800414563803>
- Sen, A. (2009). Development as freedom: Individual freedom as a social commitment. In: Spitzbeck, A., Pirson, M., Amann, W., Khan, S., & Von Kimakowitz, E. (Eds.), *Humanism in business* (pp. 156-174). Cambridge, Engeland: Cambridge University Press.
- Taylor, C. B., & Gans-Morse, J. (2009). Neoliberalism: From new liberal philosophy to anti-liberal slogan. *St. Comp. Int. Dev.*, 44, 137-161. doi:10.1007/s12116-009-9040-5
- Ten Bos, R. (2017). *Dwalen in het antropoceen*. Amsterdam, Netherlands: Boom uitgevers.
- Ten Kate, L. (2016). *De vreemde vrijheid*. Amsterdam, Netherlands: Sjobbolet filosofie.
- Ten Kate, L. (2007). Dualisme. In: Ten Kate, L., Bremmer, R., & Warrink, E. (Eds.), *Encyclopedie van de filosofie: Van de oudheid tot vandaag* (p. 137). Amsterdam, Netherlands: Boom uitgevers.
- The Lancet Commissions (2020). A future for the world's children?: A WHO-UNICEF-Lancet Commission. *The Lancet*, Vol. 395, No. 10224, 605-658.
- Tielbeke, J. (2019). Een Green New Deal voor Nederland: Dit kabinet weigert hardnekkig zelf keuzes te maken: *De Groene Amsterdammer*, 14 maart 2019(11), 12-15.
- Tronto, C. J. (1993). *Moral boundaries: A political argument for an ethics of care*. London, England: Routledge.

- Tronto, C. J. (2013). *Caring democracy: Markets, equality, and justice*. New York, NY & London, England: New York University Press.
- Ulrich, P. (2009). Towards a civilized market economy: Economic citizenship rights and responsibilities in service of a human society. In: Spitzbeck, A., Pirson, M., Amann, W., Khan, S., & Von Kimakowitz, E. (Eds.). *Humanism in Business* (pp. 143-155). Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Van Asselt, M. B. A. (2007). *Risk governance: Over omgaan met onzekerheid en mogelijke toekomsten* (Inaugurele rede). Maastricht, Netherlands: Maastricht University.
<http://dx.doi.org/10.26481/spe.20071026ma>
- Van Dartel, H. (2018). Twee zorgethische gespreksmethoden. In: Van Dartel, H. & Molewijk, B. (Red.), *In Gesprek Blijven over Goede Zorg: Overlegmethoden voor moreel beraad* (pp. 171-186). Amsterdam, Netherlands: Boom uitgevers.
- Van den Brink, G. (2015). *Waarom morele vragen politiek urgent worden: Een bijdrage vanuit de maatschappelijke bestuurskunde* (2). Den Haag, Netherlands: Boom bestuurskunde.
- Van der Heijden, H. A. (2017). *Na het neoliberalisme: Klimaatverandering, sociale bewegingen en politiek*. Delft, Netherlands: Eburon.
- Van der Wal, K. (2012). *Nieuwe vensters op de werkelijkheid: Contouren van een natuurfilosofie in ontwikkeling*. Utrecht, Netherlands: Klement.
- Van Eijnatten, J., Jonker, E., Ruberg, W., & Segal, J. (2013). Shaping the discourse of modernity. *International journal for history, culture and modernity*, Vol.1(1), 3-20.
<https://doi.org/10.5117/HCM2013.1.EIJN>
- Van Heijst, A. (2008). Zorgethiek, een theoretisch overzicht. *Filosofie & Praktijk*, 29(1), 7-18.
- Vanhille, J., Goedemé, T., & Verbist, G. (2019). Sociale ongelijkheid in het klimaatvraagstuk. In Dierckx, S. (Ed.), *Klimaat en sociale rechtvaardigheid* (pp. 61-83). Oud-Turnhout, Belgium: Gompel & Svacina BV.

- Van Manen, M. (2015). Writing in the dark. In van Manen, M. (Ed.), *Writing in the dark: Phenomenological studies in interpretive Inquiry* (pp. 237-252). London, Engeland: Routledge.
- Van Oldenborgh, G. J., Krikken, F., Lewis, S., Nicholas, J. L., Lehner, F., Saunders, K. R., ... Otto, F. E. L. (2020). *Attribution of the Australian bushfire risk to anthropogenic climate change* (under review). *Natural Hazards and Earth System Sciences (NHESS)*, 1-46.
<https://doi.org/10.5194/nhess-2020-69>
- Van Twist, M., Van der Steen, M., & Chin-A-Fat, N. (2017). Sturing en complexiteit: Leren door doen. In: *Sturen in een verweven dynamiek: Perspectieven op complexiteit en oriëntaties voor beleid* (pp. 7-22). Den Haag, Netherlands: Ministerie van Economische Zaken.
- Van Wijngaarden, E., Van der Meide, H. & Dahlberg, K. (2017). Researching health care as a meaningful practice: Towards a nondualistic view on evidence for qualitative research. *Qualitative Health Research*, 27(11), 1738-1747.
<https://doi.org/10.1177%2F1049732317711133>
- Verhoog, H. (1980). *Science and the social responsibility of natural scientist: A meta-science analysis of recent literature about the role of natural science in society* (Doctoral dissertation). Leiden, Netherlands: Rijksuniversiteit Leiden.
- Vosman, F., & Niemeijer, A. (2017). Rethinking critical reflection on care: Late modern uncertainty and the implications for care ethics. *Med Health Care and Philos*, 4, 465-476.
 doi:10.1007/s11019-017-9766-1
- Warnock, M. (1962). Introduction. In: Warnock, M. (Ed.), *Utilitarianism: John Stuart Mill* (pp. 7-31). London, England: Fontana press.
- Weber, A. (2019). *Enlivenment: Towards a poetics for the Antropocene*. Cambridge, MA : Mit Press.
- Weber, A., & Kurt, H. (2016). *The enlivenment manifesto: Politics and poetics in the Antropocene*. Geraadpleegd van <https://www.kosmosjournal.org/article/the-enlivenment-manifesto-politics-and-poetics-in-the-anthropocene/>

Weber, A. (2013). *Enlivenment: Towards a fundamental shift in the concepts of nature, culture and politics*. Berlin, Germany: Publication Series Economy + Social Issues Heinrich Böll Stiftung Vol. 31.